

סחר הספרים הטרנס־אטלנטי, וצמיחתו של מרכז תרבות היידיש בארצות־הברית, 1890–1939

חגית כהן

'כבית ההוצאה אמריקה הסופרים התעתדו להתעשר
ולצבור זהב במגרפות. סוכנים נפוצו על פני המדינה
ומכרו את ספרי ההוצאה.'

אייזיק ראבוי¹

א. הקדמה

אחת הסוגיות המרכזיות בחקר קשרי התרבות המתקיימים בין ארץ המוצא לבין חברת המהגרים היא: מאימתי הופכת ארץ ההגירה למרכז תרבות עצמאי המספק את צרכיו ואף משפיע על ארץ המוצא? עדויות על קשרי גומלין תרבותיים בין ארץ המוצא לקהילת המהגרים אפשר לחפש בקשרי מסחר בין שוקי הספרים בארצות המוצא וההגירה. קשרי גומלין בשיווק תוצרת הדפוס מעידים על התבססותו של מרכז תרבות עצמאי בארץ ההגירה, ועל התפתחותה של יצירה ספרותית עצמאית. קשרי גומלין בתחום תרבות הספר מעידים על התרחבותה של קהילת הקוראים, ועל רציפות המרחב התרבותי בין ארץ המוצא לבין קהילת המהגרים. קשרי הגומלין גם מעידים על היווצרותו של מרכז רוחני תרבותי חדש, העומד ברשות עצמו ומשפיע על ארץ המוצא.²

1. אייזיק ראבוי, מיין לעבן, ניו־יורק 1945, עמ' 147. תודתי נתונה למוסדות השונים שתמכו במחקרי: בית שלום עליכם בתל־אביב ומנהלו פרופסור אברהם נוברשטרן. מרכז נבזלין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה, ומנהלו דאז פרופסור ישראל ברטל. גרסה מוקדמת ומקוצרת של מאמר זה התפרסמה בכתב העת *Jews in Russia and Eastern Europe*, 2, 57 (winter 2006). מאמר זה מתבסס על עבודת הדוקטור, חגית כהן, 'בין התערות לאתניזציה – ספר קריאה בידיש בעולמם של מהגרים יהודים יוצאי מזרח אירופה בארה"ב (1890–1930), עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן, רמת־גן תשס"ה. אני מודה לפרופסור משה רוסמן ולפרופסור אלי לדרהנדלר על הדרכתם הפורייה.

2. סחר בספרים או בכל חומר נדפס אחר (עיתונים וכתבי עת) נדון במחקרים העוסקים בהיבטים טכנולוגיים וכלכליים של הספר. מחקרים אלה מתמקדים בהתפתחויות טכנולוגיות בהפקת הספר,

מאמר זה עוסק בקשרי המסחר בין שוק ספרי היידיש בארצות-הברית לזה שבארצות מזרח אירופה משנות התשעים של המאה ה-19 ועד שלהי שנות השלושים של המאה ה-20. אם ההגירה ההמונית ממזרח אירופה היתה הגירתן של הקבוצות הפחות משכילות בציבור היהודי לפי הדעה הרווחת במחקר, אזי מי היה קהל היעד לפעילות מו"לית זו? במאמר זה אראה, שכבר בעשור הראשון של ההגירה ההמונית הביאו עמם המהגרים היהודים ממזרח אירופה לארצות-הברית דפוסים של תרבות קריאה, שהחלה להתגבש במזרח אירופה בשנות השישים של המאה ה-19, וזו התפתחה והתרחבה בארצות-הברית. שוק ספרי היידיש בארצות-הברית תרם את תרומתו הייחודית להתפתחותה של ספרות היידיש המודרנית, והשפיע גם על שוק ספרי היידיש במזרח אירופה בעיצומה של ההגירה ההמונית.³

לא מעט מחקרים עוסקים בתולדות הדפוס העברי והספר היהודי בחברה היהודית במזרח אירופה במאות ה-19 וה-20, אבל רק מעט נכתב על תרבות הדפוס והספר של יהודי ארצות-הברית, וקביעה זו נכונה גם בנוגע לספר בידיש. בחיבוריהם הקלאסיים הציגו ארווינג האו ומשה רישין פנורמה נרחבת של תרבות המהגרים בידיש בעיר ניו-יורק, אולם הם תיארו בתמציתיות רבה את התפתחותו של שוק ספרי היידיש בארצות-הברית.⁴

בהתגבשותם ובפעילותם של תאגידים כלכליים, בתחרות בין יצרנים מרכזיים ובדרך קבלת הכרעות הנוגעות לצורת הספר ולתוכנו. כתיבה מחקרית זו משותפת להיסטוריוגרפיות לאומיות שונות בנושאי הספר והקריאה; אבל חקר הספר והקריאה בארצות-הברית מעורר סוגיות מחקריות נוספות, המיוחדות לארץ הגירה. לדוגמה, שאלת העצמאות התרבותית וזיקתם התרבותית של מהגרים תושבי ארצות-הברית לארצות מוצאם, כפי שזו מתבטאת בלשון הקריאה, במטרותיה ובתכניה. במסגרת חקר תעשיית הספר האמריקני הכללי אכן נבדקים קשרי מסחר טרנס-אטלנטיים, אם כי בתקופות הקודמות לתקופת דיונונו. שוק הספרים האמריקני היה תלוי במידה רבה בספרים שנכתבו ונדפסו באירופה. כיצד עשו ספרים אלה את דרכם לאמריקה? כיצד התנהלו רשתות מסחר אלה? מי הם המו"לים ומוכרי הספרים שלקחו חלק פעיל במסחר הספרים הבין-לאומי? מאימתי החל סוג ספרות מסוים להידפס בארצות-הברית ומה תרומתה הייחודית של ארצות-הברית להתפתחותה של סוגה ספרותית מסוימת. למחקרים העוסקים בהוצאה לאור ובהפצת ספרים בארצות-הברית ומחוצה לה ראו: Cathy N. Davidson, 'Toward a History of Books and Readers', in: Idem (ed.), *Reading in America: Literature and Social History*, Baltimore, MD 1989, pp. 1-26; Carl F. Kaestle, *Literacy in the United States: Readers and Reading Since 1880*, New Haven, CT and London 1991, pp. 33-72; David Hall, *Cultures of Print: Essays in the History of the Book*, Amherst, MA 1996, pp. 169-187; David Hall and John Hench, *Needs and Opportunities in the History of the Book: America 1639-1876*, Worcester, MA 1987

3. על צמיחתה המטאורית של ספרות היידיש הפופולרית, ועל הופעתה של תרבות קריאה המונית בקרב יהודי מזרח אירופה במאה ה-19, ראו: חגית כהן, *בחנותו של מוכר הספרים: חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה בשלהי המאה ה-19*, ירושלים 2006, עמ' 126-141.

4. Moshe Rischin, *The Promised City: New York's Jews, 1870-1914*, New York 1962; Irving Howe, *World of Our Fathers: The Journey of the East European Jews to America and the Life They Found and Made*, New York 1976

החוקרים ובהם אייב קאהן, יעקב גורדין ומוריס רוזנפלד מיקדו את מבטם ביוצריה ובעסקניה הבולטים של תרבות היידיש באמריקה, אבל מיעטו לתת את דעתם על דרכי הפצתו של הספר בידיש ועל נמעניו. בהתבססי על תכתובת מסחרית, על קטלוגים של מוכרי ספרים ועל הקדמות של מו"לים בפתחי הספרים, אבחנו את התפתחותם של קשרי המסחר לאור ההתפתחויות הפוליטיות והכלכליות בארצות-הברית ובארצות מזרח אירופה בעשורים האחרונים. חקר סחר הספרים יאיר את התגבשותו ואת התבססותו של מרכז תרבות היידיש בארצות-הברית, את קשרי הגומלין התרבותיים בין מרכזי התרבות משני צדי האוקיינוס ואת קהל היעד של הפעילות המו"לית והמסחרית הזאת.

ב. חלוקה לתקופות

אפריים דיינרד, הביבליוגרף ומוכר הספרים הנודע, ציין שבסוף שנות השמונים של המאה ה-19 היו באמריקה בתי-דפוס עבריים ספורים בלבד. עם השנים נתרבו בתי-הדפוס בכמה ערים ובהן בולטימור, ניו-יורק, סנט לואיס, פיטסבורג, פילדלפיה ושיקגו, אולם 'בתי הדפוס הגדולים אשר ידפיסו ספרים על חשבונם כבאירופא, אינם עוד בארצנו ומלבד המחברים עצמם אין מדפיס לספרי ישראל'.⁵ גרסתו של דיינרד בדבר דלותה של תעשיית הדפוס היהודית בארצות-הברית בתקופת ההגירה ההמונית, ותלותו של שוק הספרים היהודי האמריקני במרכזי הדפוס במזרח אירופה, קנתה לה שביטה בספרות המחקר. זהו שביט הצביעה על כשלונן של המרכז הספרותי העברי בארצות-הברית לפתח מו"לות עברית עצמאית. בעשרים השנים הראשונות של המאה ה-20 יצאו בסך הכול כ-120 ספרים למבוגרים, ובכלל זה ספרים שכתבו סופרים אמריקנים אך הודפסו באירופה. פעילות מו"לית יציבה התקיימה רק בתחום ספרות הילדים וספרי לימוד עבריים. חוץ מהוצאת 'שטיבל', שפתחה סניף בניו-יורק בשנת 1919, אף הוצאת ספרים לא הצליחה להוציא לאור בקביעות ספרות בשפה העברית.⁶

לדברי יונתן סרנה, מגבלות טכנולוגיות וסיבות כלכליות, כגון העלות הגבוהה של הדפסת אותיות עבריות באמריקה בשלהי המאה ה-19, גרמו לרבנים להדפיס את ספריהם בארץ-ישראל ובמזרח אירופה. סיירוס אדלר, נשיא הסמינר היהודי התאולוגי

בארצות-הברית ראו: Charles Madison, *Jewish Publishing in America: The Impact of Jewish Writing on American Culture*, New York 1976; Jonathan D. Sarna, *JPS: The Americanization of Jewish Culture*, Philadelphia 1989; Robert Singerman, 'Books Weeping for Someone to Visit and Admire Them: Jewish Library Culture in the United States, 1850-1910', *Studies in Bibliography and Booklore*, 20 (1998), pp. 99-144.

5. אפרים דיינרד, קהלת אמעריקא, א, סנט לואיס תרפ"ו, עמ' 179.

6. זהו שביט, 'הניסיון הכושל להקים מרכז של ספרות עברית באמריקה', בתוך: שלמה נש (עורך), מגוון: ספר היובל ליעקב קבוקב, לוד 1988, עמ' 439-440.

וחסיד עצמאותה התרבותית של יהדות אמריקה, התריע זמן רב שבת־דפוס עבריים בארצות־הברית מעטים מדי ומוגבלים ביכולתם הטכנית להפיק ספרי עיון ומחקר בלשון העברית, וזמן רב מתבזבז במשלוח החיבורים להדפסה באירופה.⁷

על־פי תיאור זה, שנת 1914 היא קו פרשת הדרכים בתולדות הדפוס היהודי בארצות־הברית. עם פרוץ המלחמה ניתק הקשר בין ארצות־הברית לבין מרכזי הדפוס היהודיים במזרח אירופה, שברובם אף נפסקה העבודה. המחסור בספרי קודש והיעדר בת־דפוס עבריים משובחים בארצות־הברית עוררו יוזמות יהודיות אמריקניות. בשנת 1916 הפיק ועד הרבנים האורתודוקסים דפוס צילום של התלמוד הבבלי, מהדורת דפוס וילנה. אירוע טיפוגרפי אחר, שסימל את השתחררותה של אמריקה מתלותה בתעשיית הדפוס במזרח אירופה, היה הקמת בית־דפוס עברי בידי 'חברת הפרסומים היהודית' (Jewish Publication Society) בהנהלת משה אלפרוביץ, עובד לשעבר בדפוס 'ראם' בוילנה, וזה משום הצורך הדוחק בדפוס עברי איכותי שידפיס את סדרת הקלאסיקה היהודית ובה מהדורות מוערות ממבחר הספרות היהודית מוסר, הלכה, אגדה, שירה ופולקלור.⁸ דברים אלה תקפים לספרות חילונית בשפה העברית ולספרות דתית, אך אינם מדויקים בנוגע להוצאה לאור של ספרות ביידיש. יחסי התלות בין ארצות־הברית לאירופה בתחום זה ברורים פחות, ואין להצביע חד־משמעית על קשר חד־כיווני ממזרח אירופה לארצות־הברית; מדויק יותר לומר, שיחסי הגומלין בין שוק ספרי היידיש בארצות־הברית לזה שבמזרח אירופה ידעו עליות ומורדות. אפשר לחלק את התפתחותם של קשרי מסחר אלה לארבע תקופות: 1890-1905, 1906-1914, 1915-1922, 1923-1939.

קשרי המסחר בין ארצות־הברית למזרח אירופה בתחום ספרי היידיש היו תולדה של אילוצים כלכליים וטכניים. ואולם יש להבחין בהתפתחות ייחודית לתרבות היידיש החילונית המודרנית בארצות־הברית, השונה בעיקרה מהתפתחותן של מערכות אחרות בקהילת המהגרים יוצאי מזרח אירופה. תרבות היידיש המודרנית הקדימה להבשיל בארצות־הברית והשפיעה את השפעתה על מזרח אירופה, בעוד מגזרים מסורתיים יותר בחברת המהגרים המשיכו לשאת את עיניהם אל מזרח אירופה כמקור של סמכות. דוגמה

7. Sarna, *JPS* (above note 4), pp. 127-128. לדברי נתן קגנוף, הנטייה להדפיס ספרות רבנית אמריקנית בארץ־ישראל נבעה מניעים דתיים־אידאולוגיים, ומקורה במעמדה של ארץ־ישראל, ובשאיפה לתמוך ביישוב היהודי בה. וכן, הוצאות הספרים בארץ־ישראל החזיקו מערכת שלמה של תלמידי חכמים שהגיהו את הספרים, מה שהמדפיס באמריקה היה צריך לעשות בעצמו. עולה אפוא שהן מניעים אידאולוגיים והן מניעים כלכליים עיכבו את התפתחותו של שוק ספרי הקודש באמריקה. ראו: Nathan. M. Kaganoff, 'American Rabbinic Books Published in Palestine', in: Biniamin W. Koren (ed.), *A Bicentennial Festschrift for Jacob Rader Marcus*, Waltham, MA and New York 1976, pp. 235-263. ראו גם: קימי קפלן, *אורתודוקסיה בעולם החדש: רבנים ודרשנות באמריקה (1881-1924)*, ירושלים תשס"ב, עמ' 150-151.

8. Sarna, *JPS*, p. 128.

לכך היא תלותם של מחברים למדנים ורבנים אורתודוקסים יוצאי מזרח אירופה בארצות-הברית ברבנות במזרח אירופה כמקור עליון לפסיקה ולהסמכה.⁹

ג. מו"לים אמריקנים כספקים של ספרי יידיש במזרח אירופה, 1890–1905

בשנות התשעים של המאה ה-19 החלה להתעצב ולהתגבש תרבות הקריאה של המהגרים המזרח-אירופים בארצות-הברית ולקבל את קווי המתאר שאפיינו אותה בעשורים הבאים, וזאת בעקבות גלי ההגירה שהחלו גואים בראשית שנות התשעים והגיעו לשיאם בשנים 1905–1906.¹⁰ בעשור זה החלה עיתונות המהגרים ביידיש להתבסס ולהתרחב ולרכוש לעצמה קהל קוראים נאמן. לעיתונות המהגרים ביידיש היה תפקיד מרכזי בטיפוח הרגלי קריאה בקרב המהגרים המזרח-אירופים, והיא אף עודדה את קוראיה לקנות ספרים באמצעות מבצעי הוזלה וחלוקת ספרים כשי למנויים.¹¹

משנת 1890 הכיל מדף ספרות היידיש המודרנית במזרח אירופה פרסומים שיצאו לאור בארצות-הברית. עיתוני היידיש שנפוצו בשלהי המאה ה-19 באימפריה הרוסית הוברחו אליה מארצות-הברית בגלל האיסור להוציא לאור עיתונים ביידיש, שהיה שם בתוקף עד שנת 1905.¹² תרבות היידיש האמריקנית השפיעה גם על תנועת הפועלים היהודית ברוסיה ובפולין, וזו התעצבה במידה רבה על-פי דפוסים שנוצרו במרכזי ההגירה בניו-יורק ובלונדון. לרוגמה, כפי שהראה יונתן פרנקל, החלטתה של תנועת הפועלים היהודית דוברת

9. מנחם בלונדהיים, 'הרבנות האורתודוקסית מגלה את אמריקה: הגיאוגרפיה של הרוח במיתוים של תקשורת', בתוך: מירי אליאב-פלדון (עורכת), בעקבות קולומבוס: אמריקה 1492–1992, ירושלים תשנ"ז, עמ' 490–496.

10. שמואל אטינגר, בין פולין לרוסיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 293–282; ליבמן הרש, 'ההגירה הגדולה לארצות-הברית: ניתוח דמוגרפי', בתוך: אריה גורן ויוסף ונקרט (עורכים), ההגירה הגדולה וגיבושה של יהדות אמריקה, ירושלים 1977, עמ' 27–28; Simon Kuznets, 'Immigration of Russian Jews to the United States: Background and Structure', *Perspectives in American History*, 9 (1975), pp. 42–43. הגירה המונית ממזרח אירופה לארצות-הברית ראשיתה בשנות השבעים של המאה ה-19. ראו: גור אלרואי, המהפכה השקטה: ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית, 1875–1924, ירושלים 2008, עמ' 57–69. בשנים הללו נראו ניצנים ראשונים של עיתונים בעברית וביידיש בארצות-הברית, אך התרחבותן של העיתונות והמו"לות ביידיש בארצות-הברית החלה בשנות התשעים של המאה ה-19. בעשור זה החלו לפעול מו"לים ומוכרי ספרים, ואלה עיצבו את שוק ספרי היידיש בארצות-הברית והרחיבוהו, כדוגמת א"מ אבלנקו, יוסף ורבלובסקי, מקס מייזעל ויהודה קצנלנבויגן. על תחילתה של עיתונות היידיש בארצות-הברית ראו: משה שטארקמן, אפיקי נהריים: מסות ומחקרים, תל-אביב 1983, עמ' 93–101.

11. Howe, *World of Our Fathers*, pp. 518–533; כהן, 'בין התערות לאתניזציה', עמ' 196–211; Mordecai Soltés, *The Yiddish Press: An Americanizing Agency*, New York 1925, pp. 15–29.

12. דוד א' פישמן, 'המדיניות כלפי יידיש ברוסיה הצארית', חוליות, 3 (1996), עמ' 51–58.

היידיש בליטא, משנת 1893, לנהל את פעילותה בידיש, בעקבות הדוגמה שנוצרה מעבר לים. פרסומים סוציאליסטיים בידיש הגיעו מלונדון ומניו-יורק בכמויות הולכות וגדלות. בשנת 1896 ציינו פעילים סוציאליסטים בוורשה, שכל הספרות הסוציאליסטית בידיש שהופצה בין הפועלים מקורה היה בארצות-הברית, ובייחוד בירחון היידיש רב-המוניטין **צוקונפט**.¹³

בשלהי שנות התשעים הלכה והתבססה פעילותם המסחרית של מו"לים ושל מוכרי ספרים אמריקנים, שלקחו חלק פעיל בהתפתחותו של שוק ספרי היידיש בחברת המהגרים. תוצרת דפוס מקומית החלה להימכר בחנויות ובדוכני הספרים, ואף עשתה את דרכה אל מעבר לים אל ארצות מזרח אירופה. פעילותם של מוכרי ספרים ומו"לים אמריקנים בשנים מוקדמות אלו מאירה את קשרי הגומלין בהפצת ספרי היידיש בין מזרח אירופה לארצות-הברית. כך תיאר זאת המו"ל ומוכר הספרים האמריקני יהודה קצנלנבויגן:

ייבאתי מרוסיה כל מיני ספרים, ספרי תורה תלמוד ודרוש, ספרי השכלה ומחקר. גם ספרות חדשה משוכחת בעברית ובז'רגון [יידיש], שירים וסיפורים וגם מדע. התוצרת הטובה ביותר של המוחות היהודיים. בהיותי כאן בארץ הזאת, פעילותי הגיעה עד רוסיה. אני הייתי הראשון שהצגתי ברוסיה את החיים היהודיים באמריקה, ובכך חיזקתי את הקשר בין האחים הרחוקים.¹⁴

קצנלנבויגן ייצא את ספריו למזרח אירופה, ומהדרותיו וספרים של מו"לים אמריקנים אחרים נמכרו והושאלו בחנויות הספרים ובספריות ברחבי מזרח אירופה. קצנלנבויגן ושותפו זיגמונד קנטרוביץ מרחוב לודלאו 5, ב־Lower East Side, היו אחראים להצפתו של שוק הספרים במזרח אירופה בשנות התשעים של המאה ה־19 ברומנים פופולריים בידיש תוצרת אמריקה. חוברות אלו, שנדפסו בהמשכים, הוצעו למכירה ולהשאלה בחנויות הספרים היהודיות. חיים יעקב העלפאנד (הידוע יותר בכינויו הספרותי, א' ליטבאק), עסקן 'בונד' מווילנה, תיאר בזכרונותיו את התקבלותה של ספרות היידיש האמריקנית בחנויות הספרים היהודיות בוויילנה בשלהי המאה ה־19:

שמ"ר ובלושטיין היו אז הסופרים החביבים ביותר, אף על פי שהקהל כבר התחיל לקרוא את הרומנים האמריקאים מרובי הכרכים, כגון 'הקבצן האילם' [דר שטומער בעטלער] ו'הלומים שחורים' [די שווארצע דיאמאנטען] מאת טננבוים.¹⁵ בייחוד הכל

13. יונתן פרנקל, נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה, 1862–1917, תל-אביב 1989, עמ' 227.

14. יהודה קאצענעלענבאגען, 'א פאר ווערטער פון דעם פאבלישער', דיא אידישע ביהנע, ניו-יורק 1897, עמ' 1–4.

15. שמות של רומנים שתרגם לידיש סופר היידיש הפופולרי אבנר טננבוים (1848–1913). הראשון, דער שטומער בעטלער (שנדפס בשבעים ואחד חלקים), הוא עיבוד לספרו של אלכסנדר דיומא האב, והשני, די שווארצע דיאמאנטען (שנדפס בעשרה חלקים), הוא עיבוד חופשי לספר 'ארץ

היו להוטים אחר רומן אמריקני אחד בשמונה עשר חלקים, 'לשבתות של מחצית השנה' כמורגל בפיו של פונק [מוכר ספרים נודע בוויילנה]. כל אחד נחפו לסיים את חלקו בדיוק במשך השבוע, שהרי ידע כי מחכים לו כבר. וכשהיה האחד מביא את החלק השלישי, ומצא שהחלק הרביעי נתעכב בידי קוראו עוד לשבוע, היה מצטער מאד שמוכרה הנהו להפסיק את הרומן דווקא במקום המעניין ביותר.¹⁶

לא רק ספרות פופולרית תוצרת אמריקה הוצעה למכירה בחנויות הספרים במזרח אירופה. בעשור הראשון של המאה ה-20 נמכרו שם ספריה של הוצאת הספרים האמריקנית 'אינטערנאציאנאלע ביבליאטעק', שמייסדה היה המו"ל והעיתונאי א"מ אבלנקו, מחוגי האינטליגנציה היהודית-הרוסית בניו-יורק.¹⁷ הוצאת הספרים האמריקנית היתה חלוצה בהוצאה לאור של ספרי עיון ומחקר בידידיש. 'אינטערנאציאנאלע ביבליאטעק' פרסמה מבחר מגוון של ספרי מדע, עיון וספרות יפה מקורית ומתורגמת. היא הוציאה לאור סדרה שלמה של ביוגרפיות על אישים ובהם אריסטו, שפינוזה, שבתי צבי, יוספוס פלאביוס והיינריך היינה. בסדרת ספרי המדע והעיון הופיעו ספרי המדע של ד"ר קאספע העוסקים בכימיה, באסטרונומיה ובמכניקה, חיבורו של פיליפ קרניץ על המהפכה הצרפתית וחיבורו של חיים ז'יטלובסקי דער סאציאליזם און די נאציאנאלע פראגע ('הסוציאליזם והשאלה הלאומית'). במדור ספרי השירה והפרוזה נמצאו כתביהם של מוריס רוזנפלד, דוד פינסקי ותרגומים מיצירות הנריק איבסן ומקסים גורקי. בידי ההוצאה גם היו זכויות ההוצאה לאור וההפצה של המהדורה הראשונה של כתבי י"ל פרץ בארצות-הברית, במזרח אירופה ובעוד מקומות. 'אינטערנאציאנאלע ביבליאטעק' האמריקנית היתה חלוצה בהוצאה לאור של ספרי עיון ומדע פופולרי בלשון היידיש לא רק בארצות-הברית אלא גם במזרח אירופה. בדיקת קטלוגים של חנויות ספרים במזרח אירופה משנות השבעים של המאה ה-19 ואילך מגלה, שאך מעט התפרסם במזרח אירופה בתחום העיון והמדע הפופולרי בלשון היידיש עד העשור הראשון של המאה ה-20, לעומת היצע מגוון של ספרי עיון ומדע פופולרי בעברית.¹⁸

כיצד ראתה הוצאת הספרים את קשריה עם מזרח אירופה? תשובה לשאלה זו אפשר למצוא במכתב שנשלח מטעמה אל המשורר מוריס רוזנפלד טרם צאת מהדורה נוספת של אוסף שיריו בשנת 1907. ההוצאה ביקשה מרוזנפלד להשמיט מכתב היד את השירים 'מיין

המכרות' מאת ז'ול ורן. על פעילותו הספרותית של אבנר טננבוים ראו: זלמן רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור פרעסע און פילאלאגיע, א, וילנה תרפ"ו-תר"צ, עמ' 1159-1164.

16. א' ליטבאק, מה שהיה: זכרונות על תנועת הפועלים היהודית, עין חרוד תש"ה, עמ' 61.

17. על פעילותו של א"מ אבלנקו כמו"ל של עיתונים בשפה הרוסית בניו-יורק ראו: Robert A. Karlowich, *We Fall and Rise: Russian-Language Newspapers in New York City, 1889-1914*, London 1991, pp. 179-185.

18. קביעה זו מתבססת על ניתוח 18 רשימות של מוכרי ספרים יהודים, שהתפרסמו בשנים 1870-1910 במזרח אירופה. לדיון מפורט במצאי ספרי היידיש בחנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה בשלהי המאה ה-19 ראו: כהן, בחנותו של מוכר הספרים, עמ' 133-134.

פאטערלאנד' (מולדתי) ו'קשינב'. מנהלי ההוצאה טענו שהצנזורה הרוסית תפסול את שני השירים ותאסור לחלוטין את הפצת הספר ברוסיה, והעלו כמה וכמה נימוקים כדי לשכנע את המשורר להשמיט את שני שיריו:

אתה מבין בעצמך אדון ראזענפעלד היקר, שהשוק הראשי של הוצאותינו הוא תמיד ברוסיה. [...] לגזול מן היהודים הרוסים את העונג הרוחני שיצירותיך מעוררות בהם בגלל שני שירים קטנים ודאי לא משתלם לנו. אנו בטוחים שתסכים אתנו להשמיט את שני השירים מן הכרך השלישי, אשר מן הסתם יעבור את הצנזורה המוקדמת ברוסיה.¹⁹

מוכר ספרים אחר שייבא ספרים מאמריקה ומכר אותם בחנותו בוורשה היה יעקב לידסקי. קשריו המסחריים של לידסקי ופעילותו בשוק הספרים בארצות-הברית החלו כשהיגר מרוסיה והתיישב בשיקגו בשנת 1890. בשנת 1899 חזר לפולין, השתקע בוורשה וייסד את הוצאת הספרים 'פראגרעס', שהיתה הוצאת הספרים המודרנית הראשונה בידיש. בשנת 1903 פרסם קטלוג ובו חיבורים בידיש תוצרת אמריקה ואנגליה.²⁰ כנציג הוצאות הספרים האמריקניות בוורשה הציע לידסקי ללקוחותיו את ספריהם של יהודה קצנלנבויגן, של 'אינטערנאציאנאלע ביבלאטעק', של 'Hebrew Publishing Company' ושל מו"לים אמריקנים אחרים. קטלוג הספרים הכיל ספרי בדיון רבים תוצרת אמריקה ובהם עיבודים רבים לידיש מספרות העולם. ציבור לקוחותיו של לידסקי יכול לרכוש לעצמו ידיעות על אמריקה בזכות מבחר מגוון של ספרים בידיש שעסקו במגוון היבטים של החוויה האמריקנית. לידסקי מכר בחנותו חיבורים על תולדות ארצות-הברית והחוקה האמריקנית וחיבורים על אישים ועל אירועים מרכזיים בהיסטוריה האמריקנית, למשל תולדות חייו של ג'ורג' וושינגטון.²¹ הקוראים בחנותו התוודעו לגבורת הצבא האמריקני במלחמת ארצות-הברית עם ספרד בקראם את הרומן 'אמעריקאנער העלדן' ('גיבורים אמריקנים') מאת דוד הרמלין. במדור ספרי הלימוד נמכרו ספריו ומילוניו של אלכסנדר הרקבי ללימוד השפה האנגלית, שיצאו לאור בניו-יורק.²² נמכרו גם ספרים שעסקו בהווי חיי המהגרים בניו-יורק. ספרו של ג'ון פאליי, למשל, עסק בהיבט הכאוב והאפל של ההגירה ההמונית והסחר בנשים, שפשט כנגד כל ארצות מזרח אירופה. לקוחותיו של לידסקי התוודעו אל קורותיה של רייצ'ל, המהגרת הצעירה שהובאה לניו-יורק במרמה וניצלה בדרך נס

19. פארלאג אינטערנאציאנאלע ביבלאטעק למורים רוזנפלד, 29 במרס 1907 (ידיש), ארכיון ייו"א ('ידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט', ידוע גם בשם YIVO, Institute for Jewish Research), אוסף רוזנפלד, RG 431 F13.

20. יעקב לידסקי, קאטאלאג פון פערשיעדענע זשארגאנישע ביכער, נאטען פיר פיאנא און פידעל, אויך מעטאדעס, וואס איז ערשינען אין אמעריקא אונד ענגלענד [קטלוג של כל מיני ספרים בז'רגון, תווים לפסנתר וכינור וגם ספרי לימוד שהופיעו באמריקה ובאנגליה], ורשה 1903.

21. בנימין פייגענבוים, וואשינגטאנ'ס לעבנס בשרייבונג, ניו-יורק 1900.

22. לידסקי, קאטאלאג פון פערשיעדענע זשארגאנישע ביכער, עמ' 21-22.

מידיו של סרסור שהתחזה לחתנה. הרומן אכן המחיש את קביעתו של המו"ל קצנבלוביגן, שבפעילותו המסחרית והמו"לית הוא חשף לעיני יהודי מזרח אירופה את החיים היהודיים באמריקה על האור ועל הצל שבהם.²³

עולה אפוא שבשנים מוקדמות אלו, שוק ספרי היידיש בארצות-הברית השפיע על תרבות הספר היהודית במזרח אירופה, השפעה המתגלה גם בתחומי תרבות ויצירה אחרים ביידיש, כמו תאטרון היידיש. במחקרה על התאטרון ביידיש הצביעה נינה וארנקה (Warnke) על השפעתו של 'העולם החדש' על 'העולם הישן', וציינה כי תוצרי תרבות היידיש בניו-יורק בעיצומה של ההגירה ההמונית לא נועדו רק לקהל יהודי מקומי אלא גם לייצוא אל מעבר לים. היא הראתה כיצד השפיע תאטרון היידיש האמריקני על התפתחותו של תאטרון היידיש באימפריה הרוסית. משנות התשעים של המאה ה-19 נעשתה ניו-יורק למרכז עולמי של תאטרון יידיש, וזה השפיע על תאטרון היידיש במזרח אירופה. עד שנת 1905 ראו מנהלים ואמרגנים של תאטרון היידיש בניו-יורק בערי תחום המושב ברוסיה ובפולין מאגר לגיוס כשרונות חדשים לבימות היידיש בניו-יורק. להקות תאטרון יידיש אמריקניות לא פקדו את ערי 'תחום המושב' בגלל איסור שהטיל השלטון בשנת 1883 על קיום הצגות ביידיש באימפריה הרוסית. לאחר שנת 1905, כשהוקלו ההגבלות על תאטרון היידיש, החל ייצוא אינטנסיבי של מחזות יידיש לאימפריה הרוסית. ניו-יורק גם סיפקה למזרח אירופה רפרטואר עשיר של מחזות, אופרטות ומלודרמות פופולריות ביידיש. מבחינה מסחרית נחשבה מזרח אירופה ליעד כלכלי מבטיח ביותר בעבור התוצרת האמריקנית. שחקני יידיש נסעו הלוך ושוב בין מזרח אירופה לארצות-הברית.²⁴ איסור דומה חל גם על עיתונות היידיש, וחוץ מהעיתון היומי דער פריינד, שהחל להופיע בסנט פטרבורג בשנת 1903, עד 1905 לא הופיעו עיתונים יומיים ביידיש באימפריה הרוסית.²⁵ הסבר זה אינו תקף בנוגע להוצאה לאור של ספרים ביידיש, שלא חל עליה איסור כללי, גם אם ידעה התנכליות של צנזורים מקומיים. ואולם התפתחותה של עיתונות היידיש האמריקנית הביאה גם להתרחבותה של ספרות היידיש שהתפרסמה באמריקה. גציל זליקוביץ, עיתונאי יודישעס טאגעבלאט הניו-יורקי, עמד בשנת 1892 על הקשר בין פעילות עיתונאית סדירה ביידיש לבין התרחבותה של ספרות יידיש באמריקה לעומת רוסיה.

היכן הן יצירות הספרות בז'רגון ברוסיה? בכל רוסיה יש עיתון יידיש אחד. היכן הם מחברי הז'רגון הגדולים? חוץ מאברמוביץ ומשלום עליכם אין גם סופר אחד

23. ג'ון פליי, שווארצע חברה, אדער ניו יארק ביי טאג און ביי נאכט: אן ארגינעלער ראמאן פון דער ניו יארקער געהטטא [החברה השחורה, או ניו-יורק ביום ובלילה: רומן אחד מקורי מהגטו בניו-יורק], ניו-יורק 1900.

24. Nina Warnke, 'Going East: the Impact of American Yiddish Plays and Players on the Yiddish Stage in Czarist Russia 1890-1914', *American Jewish History*, 92, 1 (2004), pp. 1-29

25. על הפצתה של ספרות ועיתונות סוציאליסטית תוצרת אמריקה ברחבי תחום המושב ראו: פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 194. על יחס השלטונות ליידיש באימפריה הרוסית: פישמן, 'המרדניות כלפי יידיש ברוסיה הצארית' (לעיל הערה 12), עמ' 51-58.

בעל ערך בשפת הז'רגון. כל פעם שאנו קוראים ספר או שנתון בידיש המגיע מארץ הקצאפים (קאצאפ לאנד), מוצאים לפעמים מאמר, סיפור או שיר יפה, אבל מספרות יפה הם רחוקים כמרחק הקוזאק מן הקבלה. תאמרו מדוע ספרות הז'רגון נמצאת ברוסיה באדמה? לא נתרץ שום תירוץ שספרות הז'רגון נמצאת שם בגלות. מדוע חיה עכשיו ברוסיה הספרות העברית? התירוץ הוא שספרות הז'רגון גוועת שם, כי אין לה עיתונים, והספרות העברית חיה כי העיתון הוא האור שלה.²⁶

על-פי פרשנות זו הסיבה להתפתחותה של תעשיית הספר בידיש בארצות-הברית היתה עיתונות היידיש, שהופיעה באופן סדיר ובאין מפריע ושימשה גם במה לדברי ספרות, בניגוד להגבלות על עיתונות היידיש באימפריה הרוסית. יש להסביר אפוא את פעילותו המוקדמת של שוק ספרי היידיש בארצות-הברית בתנאים הפוליטיים הנוחים, ובאימוץ של מתודות הפקה ושיווק אמריקניות, דהיינו ייצור המוני, פרסום אינטנסיבי והפצה זולה של ספרים. גלי ההגירה הגואים משנות התשעים של המאה ה-19 סיפקו קהל קבוע של קונים וקוראים.

על אף המסחר הדו-צדדי בספרי היידיש בין מזרח אירופה לאמריקה, רוב תוצרי הדפוס בידיש באמריקה בעת ההיא הודפסו באירופה. למשל, ברשימת הספרים שפרסם סוחר הספרים הוותיק אשר למל גרמיינסקי מן ה-Lower East Side בניו-יורק בשנת 1887, כל 399 ספרי היידיש הודפסו במרכז אירופה ובמזרחה.²⁷ במרוצת השנים עלה היקף החומר בידיש ובעברית שהודפס באמריקה, אך עדיין מצאי הספרים היה ברובו תוצרת אירופה. אפילו בחנותו של קצנלנבויגן, שייצא ספרים למזרח אירופה, רוב ספרי היידיש הודפסו בבת-הדפוס של וילנה, ורשה ולמברג. מסך כל 412 ספרי היידיש שהופיעו ברשימת ספרי (כנראה משנת 1900) רק 44 (11 אחוזים) הודפסו בארצות-הברית. מגמה זו נמשכה, ועם זאת אין לבטל את השפעת המו"לות האמריקנית בידיש על שוק הספרים היהודי במזרח אירופה בתקופה האמורה. ההשפעה התבטאה בייצוא ספרות מגוונת בידיש, ובחידושים ספרותיים שלא נראו כמותם עד אז במזרח אירופה.

26. דער ליטווישער פילאזאף, 'לעזען און לערנען אדער דיא צייטונג אונד דאס בוך' [לקרוא ולכתוב או העיתון והספר], יודישעס טאגעבלאט, ח (21 בנובמבר 1892). על חייו וכתבתו של גציל זליקוביץ ראו: זאב גולדברג, 'גציל זליקוביץ – משכיל ועיתונאי יהודי במפנה המאות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ה.

27. שני הקטלוגים, של גרמיינסקי (1887) ושל ורבלובסקי (1892), דומים מאוד בקטגוריות הנושא שלהם לרשימות של מוכרי ספרים במזרח אירופה בשנים ההן. אין בהם כמעט כל ביטוי לתופעת ההגירה, ואין בהם ספרים או מילונים ללימוד האנגלית, ושאר סוגים של ספרי התערות שהופיעו בכמויות גדולות בשנים הבאות במזרח אירופה ובאמריקה. לדיון ולניתוח קטלוגים של מוכרי ספרים ממזרח אירופה ראו: כהן, בחנותו של מוכר הספרים, עמ' 85-145. נתונים על מספר ספרי היידיש תוצרת ארצות-הברית לעומת ספרי יידיש תוצרת מזרח אירופה, שנמכרו בחנויות הספרים היהודיות בניו-יורק, ראו בנספח בסוף המאמר.

ד. מו"לים ממזרח אירופה מגלים את אמריקה, 1906–1914

הוצאות ספרים יהודיות מודרניות שקמו במזרח אירופה בראשית המאה ה-20 החלו לפתוח נציגויות וסוכנויות בארצות-הברית. אמריקה נחשבה יעד שיווקי חשוב לספרים בעברית וביידיש. התרחבותו של קהל קוראי היידיש בארצות-הברית עודדה מו"לים מזרח-אירופים לשווק שם את תוצרתם. הוצאות הספרים המזרח-אירופיות לא העתיקו על-פירוב את כל פעילותן לארצות-הברית, אלא פעלו בה באמצעות נציגים וסוכנים. עד מלחמת העולם הראשונה פעלו שם כמה הוצאות ספרים מזרח-אירופיות ובהן 'מוריה', 'תושייה' ו'צנטראל'.²⁸ בתחילת ינואר 1912 החלה 'צנטראל' (נוסדה בוורשה בשנת 1911), שהוציאה ספרים בעברית וביידיש, לשווק את ספריה בארצות-הברית. ביוני 1912 נחתם חוזה בינה לבין מוכר הספרים ממנהטן שמעון דרוקרמן, שמשפחתו סחרה בספרים בפולין לפני שהיגרה לארצות-הברית בשנת 1888.²⁹

בשנת 1910 פרסמו בני משפחת דרוקרמן קטלוג של ספרי יידיש וכו ספרי בדיון ועיון, מחזות ופזמונים לתאטרון וגם תווי נגינה. מכלל 1431 הספרים שהופיעו בקטלוג, 26 אחוזים יוצרו באמריקה, ו-74 אחוזים במזרח אירופה. נתונים אלו מראים שגם בתקופה השנייה רוב תוצרת הדפוס ביידיש היתה ממזרח אירופה, אבל חלה עלייה בתוצרת הדפוס המקומית ביידיש לעומת התקופה הקודמת. רשימה זו, מסוף העשור הראשון של המאה ה-20, מעידה על התרחבותו של שוק הספרים ביידיש משני עברי האוקיינוס.³⁰

החוזה בין שמעון דרוקרמן להוצאת 'צנטראל' מאיר את דרכי פעילותן של הוצאות הספרים המזרח-אירופיות בארצות-הברית. דרוקרמן התחייב לשמש הנציג הבלעדי של 'צנטראל' בארצות-הברית ובקנדה לחמש שנים – מ-1 ביוני 1912 עד סוף יוני 1917. נאסר עליו להפיץ ספרים של הוצאות אחרות בלא אישור בכתב מ'צנטראל'. ההוצאה התחייבה למכור את כל ספריה באמצעות דרוקרמן, אך השאירה לעצמה זכות לשווק ספרים שלא היא הוציאה לאור באמצעות סוכנים אחרים. התנאים הטובים שהשיגה ההוצאה

28. על ביקורו של המו"ל בן אביגדור בארצות-הברית בשנת 1908 לצורך הפצת ספרי הוצאת 'תושייה' ופתיחת סניף של ההוצאה בניו-יורק ראו: יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר זיכרונותי, ניו-יורק תר"צ, עמ' 114–116.

29. משפחת דרוקרמן פתחה את חנות הספרים שלה ברחוב קאנאל 50 ב-Lower East Side בשנת 1888. משפחת דרוקרמן, כמו יהודה קצנלנבויגן ויעקב לידסקי, היתה בין מוכרי הספרים שהיגרו לארצות-הברית והמשיכו בה בפעילותם. יעקב דרוקרמן מייסד החנות פעל כמו"ל ומוכר ספרים בעיר מגוריו סדיקלוב משנת 1869 ועד הגירתו. רשימות הספרים שפרסמו בני משפחת דרוקרמן על פני שנים מכילות מבחר גדול ומגוון של ספרים בעברית, ביידיש, באנגלית ובגרמנית (בעיקר ספרות ליטורגית).

30. רשימתו של שמעון דרוקרמן הכילה ספרים של הוצאות ספרים רבות ביידיש ממזרח אירופה, כמו 'נייע וועלט', 'איזראעליט' ו'שרברק' מווילנה, 'קולטור' ממינסק, 'פראגרעס', 'קולטור', 'שימין' ו'ביכער פאר אלע' מוורשה. לא נעדרו מרשימתו גם הוצאות ספרים אמריקניות שפרסמו ביידיש. לפני התקשרותו עם 'צנטראל' ייצג דרוקרמן הוצאות ספרים ממזרח אירופה בעברית וביידיש.

בהתקשרותה עם דרוקרמן מעידים הן על המוניטין שלה בארצות-הברית, והן על הביקוש הגדול לספרות יהודית עם גידולו של המרכז היהודי המזרח-אירופי בארצות-הברית וביסוסו.³¹

'צנטראל' לא הסתפקה בשיווק ספרות חילונית, וביקשה להרחיב את עסקיה להפקת ספרי קודש, ובראש ובראשונה להדפסת התלמוד הבבלי. ההוצאה ביקשה לממש מטרה זו באמצעות שותפות עם המו"ל האמריקני יעקב סאפירשטיין, הבעלים של העיתון מארגען זורנאל.³² על-פי חוזה ההתקשרות בין סאפירשטיין לשלמה שרברק נציג 'תושייה', התחייבו בעלי 'צנטראל' לספק לסאפירשטיין מטריצות של התלמוד הבבלי בפורמט קטן 'עם ירושלמי עם פירוש רש"י, רשב"ם, הר"ן, שנרפס בברדיטשוב ע"י חיים יעקב שפטיל בשנת 1894'. בעלי 'צנטראל' התחייבו שלא למכור מטריצות אלו במשך עשר שנים מזמן עריכת החוזה. בתמורה התחייב סאפירשטיין לשלם ל'צנטראל' סכום של 3125 דולר.³³ יוזמה זו לא יצאה אל הפועל בגלל פרוץ מלחמת העולם הראשונה ומותו הפתאומי של סאפירשטיין בשנת 1914.

יוזמתה של 'צנטראל' מעידה על שני היבטים חשובים בחיי התרבות והרוח של המהגרים ממזרח אירופה. שאיפתה של 'צנטראל' להדפיס ולהפיץ את התלמוד בפורמט נוח וקריא מלמדת שההוצאה איתרה את המחסור בספרי קודש ואת צרכיו הדתיים הייחודיים של ציבור המהגרים. ציבור זה נזקק לספרי קודש בפורמט קל ונוח לקריאה, אם עקב התרחקותו ממסורת של למדנות ואם משום הופעתו של טעם אסתטי חדש.³⁴ לפנינו עדות על ניסיון להדפיס את התלמוד בארצות-הברית כבר לפני מלחמת העולם הראשונה. יוזמה זו צלחה רק בזמן מלחמת העולם הראשונה עקב הניתוק מבתי-הדפוס במזרח אירופה והשבתתו של דפוס 'ראם' בוילנה.

31. דרוקרמן התחייב להשקיע 2500 דולר בעסק, ו'צנטראל' התחייבה לספק לו ספרים בשווי של 10,000 רובל. כמו כן נאסר על דרוקרמן להוציא לאור ספרים בעברית וביידיש, שלא יעלו בקנה אחד עם האינטרסים המו"ליים של 'צנטראל'. לנוסח המלא של חוזה ההתקשרות ראו: ברנרד יעקובוביץ, 'עשות והפץ ספרים הרבה: לתולדותיה של הוצאת הספרים "צנטרל"-מרכז" בווארשה, 1911-1933', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב תשנ"ז, עמ' 135-144.

32. Arthur A. Goren, 'Orthodox Politics, Republicanism and Jewish: Jacob Sapirstein and the Morgan Zhurnal', דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ד, ישיבה מרכזית, חלק אנגלי, עמ' 63-71. על יעקב סאפירשטיין כמו"ל של עיתונים ובעל בית-דפוס ראו בזכרונותיו של סדר הדפוס שמואל פנחס שיינפעלד, שעבד בבית-הדפוס של סאפירשטיין 42 שנה. שמואל פנחס שיינפעלד, זיכרונות פון א שריפטזעצער, ניו-יורק 1946, עמ' 63-65. על דימויו הייחודי של סאפירשטיין בעיתונות העברית במזרח אירופה ועל מותו הפתאומי ביוני 1914 ראו אצל איינשטיין, אוצר זיכרונותי, עמ' 123.

33. חוזה התקשרות בין יעקב סאפירשטיין ל'צנטראל' מ-20 במרס 1912 ו-3 בספטמבר 1919 נמצאים בבית-הספרים הלאומי, ארכיון שרברק.

34. יעקובוביץ, 'עשות והפץ ספרים הרבה', עמ' 172-173.

ה. התקופה השלישית: תור הזהב הקצר, 1914–1922

מלחמת העולם הראשונה קטעה את ייבוא הספרים ממזרח אירופה לארצות-הברית. הניתוק ממזרח אירופה יצר דרישה מוגברת לתוצרת הדפוס האמריקנית, והדבר זירז יוזמות מו"ליות מקומיות. השגשוג הכלכלי שידעה ארצות-הברית בימי מלחמת העולם הראשונה הגדיל את יכולת הקנייה של הציבור האמריקני ובכלל זה גם המהגרים ממזרח אירופה. הרווחה הכלכלית בקרב ציבור זה באה לידי ביטוי בעלייה בשכרם, בעזיבת שכונות המהגרים העניות ושיפור תנאי המגורים.³⁵ הגידול ביכולת הקנייה עורר את שוק ספרי היידיש, והוצאות לאור יזמו פרויקטים חדשים של הוצאת ספרות מקור וספרות מתורגמת.³⁶ סיבה אחרת לפריחתו של שוק ספרי היידיש בתקופה הנדונה ציין המו"ל והפובליציסט משה שקלארסקי. לדבריו, חורבן של הקהילות היהודיות במזרח אירופה בשנות מלחמת העולם הראשונה עורר בקרב היהודים האמריקנים, שזה כבר התרחקו מן החיים היהודיים, רגש מחודש של גאווה ביהדותם, 'יהודי ממין זה היה אוצר בעבור סוכני הספרים ביידיש'.³⁷ הדאגה לגורל האחים שמעבר לים עוררה אפוא עניין מחודש בספר ביידיש כסמל של זהות יהודית ושותפות גורל. ואכן עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נרתמה יהדות ארצות-הברית למפעל סיוע נרחב לקהילות יהודיות שמעבר לים, ובכלל זה פולין.³⁸ פעילות זו הפיחה רוח חיים באגודות המהגרים המדולדלות לעזרה הדדית (לאנדסמאנשאפטן), ואלה נרתמו כלכלית ומורלית לסייע לאחיהם שבאזורי הקרבות בגליציה, בפולין וברוסיה. למטרה זו קמו זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה ארגוני סעד גדולים, שחברו אליהם מכל גוני הקשת הפוליטית והחברתית של יהודי ארצות-הברית, וכל אלה התאחדו לארגון גג אחד – הג'וינט (American Jewish Distribution Committee). המלחמה וגל הפרעות שהציף את פולין מיד לאחריה העמידו את יהודי פולין בבעיות קשות: זרם גדול של פליטים ששטף את הארץ, יתומים שנותרו בלא דואג, מגפות שגרמו תמותה רבה והתרופפות ההנהגה היהודית הפולנית. על אף התנאים הקשים הצליחה יהדות פולין, בעזרת יהודי ארצות-הברית, לפתור חלק מן הבעיות ולהתמודד עמן באמצעות מערכות

35. אריה גורן, 'שנות ההתבגרות של יהדות אמריקה: 1881–1914', בתוך: אריה גורן ויוסף ונקרט (עורכים), ההגירה הגדולה וגיבושה של יהדות אמריקה, ירושלים 1977, עמ' 90–91.

36. בתקופה זו הוקמו כמה הוצאות ספרים חדשות ובהן 'אינזעל' ו'אמריקא', שהוקמו בידי המשמרת הצעירה בספרות היידיש אנשי 'די יונגע'.

37. משה שקלארסקי, דאס יידישע בוך אין אמעריקע, ניו-יורק 1924, עמ' כב.

38. על פעילותם של ארגונים ומסדות של יוצאי מזרח אירופה למען הקהילות החרבות במזרח אירופה בתקופת מלחמת העולם הראשונה ולאחריה ראו: Daniel Soyer, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880-1939*, Cambridge, MA 1997, pp. 162-189

סעד ורווחה שהוקמו בשנות העשרים בחסות הג'וינט.³⁹ משבר מלחמת העולם הראשונה יצר לראשונה אחדות ושיתוף-פעולה בין סקטורים ביהדות ארצות-הברית, שהיו עוינים זרים זה לזה. ארגון הג'וינט יצר קואליציה בין יהודי ה-uptown ליהודי ה-downtown בדאגתם המשותפת לקהילות היהודיות במזרח אירופה ובאזורי מצוקה אחרים. בחנויות הספרים אכן עלה משקלה של תוצרת הדפוס האמריקנית. לדוגמה, ברשימת ספרי יידיש שפרסם מוכר הספרים והמו"ל מקס מייזעל בשנת 1923, 74 אחוזים מן הספרים הודפסו בארצות-הברית ורק 26 אחוזים במזרח אירופה. הוצאות הספרים האמריקניות הבולטות ברשימתו של מייזעל היו 'Hebrew Publishing Company', 'ליטערארישער פארלאג' ו'מייזעל'.⁴⁰ מגמת גידול הסתמנה גם בספרות העברית. ברשימת ספרים עבריים שפרסם דרוקרמן בשנת 1923, תוצרת הדפוס המקומית הגיעה לכדי 13 אחוזים מסך כל הכותרים בעברית (519), לעומת היקפה הזעום של תוצרת הדפוס בעברית ברשימות הספרים משנים קודמות (קצת למעלה מאחוז אחד ברשימתו של דרוקרמן משנת 1899).⁴¹ בשנת 1923 נקלעו למכוי סתום נסיונותיה של המו"לות האמריקנית בידיש להגיע לעצמאות. תור הזהב הקצר הסתיים במשברים כספיים ובקיפאון במבצעי שיווק רחבי-היקף.⁴² המשבר בשוק ספרי היידיש עורר דיון נרחב בעיתונות היידיש וניתנו לו מגוון סיבות. אחת מהן היתה הקושי של שוק הספרים המקומי להתמודד עם ייבוא הספרים, שהתחדש עם השתקמותם של מרכזי הדפוס בפולין.⁴³

39. לתיאור מפורט של פעילות הג'וינט בפולין בין שתי מלחמות עולם ראו: רחל רוזנסקי, 'השפעתה של יהדות ארצות-הברית על הקמת מערכות הרווחה היהודיות בפולין בשנים 1920-1929', גלעד, יא (תשמ"ט), עמ' נט-פו. ארגון הג'וינט הכיל שלושה ארגונים שייצגו סקטורים שונים ביהדות ארצות-הברית: הוועד היהודי האמריקני, שייצג את האליטה הגרמנית הוותיקה וייסד את ועד הסעד האמריקני; הקהילות האורתודוקסיות, שייסדו את ועד הסעד המרכזי; מפלגות הפועלים היהודיות, שייסדו את ועד הסעד העממי בשנת 1915, והיו חברות בג'וינט עד שנת 1924.

40. Max N. Maisel, *Catalogue of Yiddish Books for Sale*, New York 1923.

41. שמעון דרוקרמן, רשימת ספרי דרוש, ניו-יורק תרפ"ג.

42. לעדויות על פשיטת רגל של הוצאות ספרים בידיש בארצות-הברית בראשית שנות העשרים, ולתביעות משפטיות שונות בדבר אי-עמידה בהתחייבויות כספיות ראו: *Jewish Book Agency-Agreement*, New York, 15.12.1921, Yiddish Press Collection, YIVO Archives, RG 129 F 65; Supreme Court of New York County: David Ignatof (Plaintiff) vs Jacob Milch (Defendant), 13.12.1920, 5.3.1921, YIVO Archives, Yiddish Press Collection, RG 129 F 47; P. Rothman against Farlag America and the National Jewish Press Association, 21.1.1922, YIVO Archives, Yiddish Press Collection, RG 129 F 47. למרות המשבר, הקטלוגים של שנת 1923 עדיין מכילים כמות רבה של ספרים בידיש תוצרת אמריקה, שהודפסו בשנות השגשוג.

43. א. ווילנער, 'דאס אידישע בוך אין אמעריקע', נייע לעבן, 4 (ינואר 1923), עמ' 60-61; משה י' שעליבסקי, 'וועגען אידישען ביכער מארק', נייע לעבן, 1 (אוקטובר 1922), עמ' 60.

ו. התקופה הרביעית, 1923–1939: קשרי מסחר בין ארצות-הברית לפולין

בשנות העשרים פרסם שקלארסקי סדרת מאמרים על המו"לות בידיש באמריקה וציבור הלקוחות שלה. שקלארסקי תיאר בפירוט רב את הישגיה ואת מחדליה של המו"לות האמריקנית על פני השנים. בחפשו מזור לבעיותיה של המו"לות בידיש באמריקה הוא נדרש לשאלת הפצת ספרי יידיש תוצרת אמריקה בקרב קהילות יהודיות מעבר לים. לדבריו, המו"לים האמריקנים לא ניצלו את האפשרויות שנוצרו עקב פתיחתם של שווקים חדשים לספרות היידיש ברחבי העולם. שקלארסקי שרטט מפה נרחבת של מרכזים יהודיים שבהם קיים ביקוש לספרים בידיש:

אמת היא שלא בכל הארצות האפשרויות הן גדולות במידה שווה, אבל בפולין, באוקראינה וברוסיה בטוח שיש. יש פה אוכלוסייה יהודית גדולה שפשוט משתוקקת וכמהה לספר היהודי מאמריקה, רוב הספרים האמריקניים עוברים את הצנזורה בכל רחבי העולם, חוץ ממעטים.⁴⁴

שקלארסקי ציין גם את ליטא, לטביה, רומניה, אנגליה וצרפת כיעדים אפשריים להפצת ספרות היידיש האמריקנית.⁴⁵ הוא הצביע על הקושי להפיץ ספרים אמריקניים בפולין בגלל מחירם הגבוה בשביל הקורא היהודי. עדות ליוקר הספרים האמריקניים בפולין ולקושי ברכישתם אפשר למצוא במכתבים ששלחו מוסדות תרבות יהודיים בפולין לגופים יהודיים בארצות-הברית, למשל בהתכתבויותיה של ספריית יצחק לייבוש פרץ בצ'ורטקוב (Czortkow) שבגליציה עם אישים ומוסדות בארצות-הברית. הספרייה על-שם פרץ נוסדה בשנת 1927 והתפארה באוסף הספרים שלה, כולם בידיש. שנתיים לאחר ייסודה נשלח מטעמה מכתב למו"ל האמריקני ל"מ שטיין משיקגו (כינוי העט של יצחק לייב פראדקיין, 1883–1956), שעניינו הקושי ברכישת ספרות יידיש אמריקנית בפולין:

אנו תמיד מצטערים כשאנו קוראים בעיתון על אודות ספרים חדשים שיצאו באמריקה, ויודעים לצערנו שלספרייתנו הם לא יגיעו. אם בגלל שהספרים לא נמצאים כאן כלל או בגלל שמחירם ביחס למטבע שלנו גבוה כל-כך, ואין באפשרותנו לרכוש ספרים במחירים אלו. הנה הופיעו עכשיו באמריקה ספר שלום עליכם וחלקים מהתנ"ך של יהואש, שאנו יודעים שהם לא מגיעים. מחיר הספרים כה מחריד, עד שאין אנו יכולים אפילו לחלום לרכוש אותם. אילו היו הספרים בספרייתנו, הם היו בעלי ערך גדול ותועלת כל תשוער.⁴⁶

44. משה שמואל שקלארסקי, וועגן אידישע ביכער, ניו-יורק 1928, עמ' מב.

45. שם, עמ' מא-מב.

46. יצחק לייבוש פרץ פאראיין צ'ורטקוב אל ל"מ שטיין (יידיש), ארכיון ייו"א (YIVO), אוסף ל"מ שטיין, RG 349 F 77. ספריית צ'ורטקוב ניהלה עם שטיין קשר מכתבים עד שנת 1933. רוב המכתבים הם מכתבי בקשה לתרומת ספרים. שטיין תרם לספרייה ספרים מהוצאתו, וגם ספרי

בשנת 1929 פרסמה הספרייה סקר סטטיסטי ובו נתונים על אוסף הספרייה, על ציבור קוראיה ועל מספר הפעמים שנקראו המחברים והספרים הפופולריים ביותר בספרייה. האומנם חסרו בספרייה יצירות של סופרים אמריקנים? עיון ברשימת המחברים הפופולריים מראה, שעל מדפי הספרייה היתה נציגות נכבדה לסופרים אמריקנים, והם גם זכו לפופולריות מסוימת. בראש רשימת הסופרים הפופולריים מאמריקה עמד יוסף אפאטאשו, שספריו נקראו 63 פעמים. אחריו נקראו: אייזיק ראבוי (24 פעמים), משה נאדיר (23 פעמים) ואייב קאהן (10 פעמים).⁴⁷

לאור הקשיים שציננה הנהלת הספרייה, כיצד בכל זאת הגיעה ספרות יידיש אמריקנית לספרייה? הספרייה קיבלה תרומות ספרים מארצות-הברית. מחליפת המכתבים בין שטיין לבין ספריית פרץ בצ'ורטקוב מתברר שהספרייה קיבלה ספרים חדשים שיצאו בהוצאתו. תרומת ספרים שלחה לצ'ורטקוב גם ועדת החינוך של ארגון 'ארבעטער רינג' בניו-יורק. מכתבים שעניינם בקשות לתרומת מהדורות אמריקניות הגיעו אל המו"ל שטיין ואל מו"לים אמריקנים אחרים גם מספריות יהודיות אחרות בערי פולין, ליטא ולטביה.⁴⁸ דרך אחרת להפצת ספרות יידיש אמריקנית היתה לשלוח לפולין כתבי יד ומטריצות של מחברים אמריקנים ולהדפיסם שם, וכך לאפשר הפצה זולה של יצירות בקרב קהל הקוראים בפולין. לעתים התקיים סחר חליפין של מהדורות אמריקניות ופולניות.⁴⁹ בשנות קיומה

הוצאות אחרות כנראה. בשנת 1933 עדיין טענה הנהלת הספרייה שכמעט אין למצוא בפולין ספרים של הוצאות אמריקניות.

47. הסקר שעשתה הספרייה נשלח למו"ל ל"מ שטיין והשתמר בארכיונו ביו"א. בסקר שתי רשימות: האחת קרויה 'אילו סופרים נקראו הכי הרבה בספרייה', מופיעים בה שמות של 52 סופרים ובראשם שלום אש; האחרת תחת הכותרת 'אילו ספרים נקראו הכי הרבה בספרייה', והיא מנתה 34 יצירות ושמות מחבריהן. הספר הפופולרי ביותר היה תרגום לידיש של במערב אין כל חדש מאת אריך מריה פון רמרק.

48. ראו מכתבי ספריית י"ל פרץ בפוניבז' אל ל"מ שטיין: 'בספריית י.ל. פרץ שלנו יש 1,000 ספרי יידיש ויותר מ-200 מנויים. בפוניבז' יש רק ספרייה יהודית אחת עם אולם קריאה ואין יכולת לפתח אותה כראוי בגלל טעמים כלכליים נקים. לו היתה אפשרות לערוך באמריקה אקציה לטובת הספרייה שלנו, זה היה מציל את המצב כולו'. סימון דובקין אל שטיין, פוניבז', 20 בספטמבר 1928, ו-9 בינואר 1929 (יידיש), ארכיון יו"א, אוסף שטיין, RG 349 F 118. לפניו נוספות אל שטיין מערי ליטא ראו: מכתבי ספריות וילייה וקופישוק מ-12 באוגוסט 1928, ו-3 בפברואר 1929, ארכיון יו"א, אוסף שטיין, RG 349 F 118. 'ארבעטער היים' להוצאת 'אמריקה', ריגא, 23 בספטמבר 1921 (יידיש), ארכיון יו"א, אוסף עיתונות היידיש, RG 129 F 74.

49. ראו לדוגמה פנייתה של הוצאת 'נייער פארלאג' הפולנית, מייסודם של נח פרילוצקי והערש דוד נומברג, אל הוצאת 'אמריקה' בשנת 1921: 'שמנו לעצמנו למטרה לאפשר לפולין, גליציה וליטא גישה לספרי יידיש שנדפסו במרוצת השנים באמריקה, וזה יתנהל כראוי הודות לחילופין בין שני המרכזים הגדולים [...]. בעבור חלק מן הספרים שנשלח אליכם אנו מבקשים לקבל מהדורות אמריקניות מקומיות'. 'נייער פארלאג' להוצאת 'אמריקה', ורשה, 14 במרס 1920 (יידיש), ארכיון יו"א, אוסף עיתונות היידיש, RG 129 F 47.

הקצרות (1919-1923) יצרה הוצאת 'אמריקה' קשרי מסחר מסוג זה עם מו"לים ועם מוכרי ספרים באירופה. בשנים 1919-1920 פעלה ההוצאה במזרח אירופה באמצעות סוכנות הספרים 'ידיש', שמרכזה היה בקופנהגן. סוכנות הספרים הציעה להוצאה האמריקנית שתי דרכי פעולה: להוריד משמעותית את מחיר תוצרת הדפוס האמריקנית כדי להתגבר על בעיית שער החליפין הגבוה;⁵⁰ ולמכור לסוכנות הספרים לצמיתות מטריצות של חיבורים אמריקניים, או תמורת אחוזים מסוימים מן המכירות של החיבורים, כלומר ההדפסה והמכירה יתבצעו על-ידי סוכנות הספרים תמורת אחוזים מסוימים שתקבל מן המו"ל האמריקני. הוצאת 'אמריקה' קיבלה את המלצותיה של סוכנות 'ידיש', כפי שאנו למדים מפנייתה אל הסוכנות להדפיס בעבורה מהדורה מיוחדת בידיש של משלי קרילוב כדי לנצל את יתרונה של ההדפסה הזולה בפולין.

פנייתם של מחברים אמריקנים להדפיס את חיבוריהם במזרח אירופה בשל העלויות הזולות של הדפוס היתה תופעה רווחת וותיקה בשוק הספרים היהודי בארצות-הברית, גם בתחום הספר בידיש.⁵¹ כבר בשנת 1910 נחתם חוזה התקשרות בין המשורר מוריס רוזנפלד לבין הוצאת 'שימין' בוורשה להדפסת כתביו והפצתם באירופה, וההוצאה רכשה לצמיתות את המטריצות.⁵² בשנות העשרים, התקופה הרביעית, אנו מוצאים חוזי התקשרויות מסוג זה בין סופרים אמריקנים לבין הוצאות ספרים מזרח-אירופיות, לדוגמה החוזים שנחתמו בין פרץ הירשביין, שמואל ניגער ואייזיק ראבוי לבין הוצאות הספרים הפולניות 'צנטראל', 'קולטור ליגע' ו'קלעצקין'. בסדרת מאמריו על המו"לות היהודית באמריקה תיאר שקלארסקי את 'זרימת' כתבי היד והמטריצות מאמריקה למזרח אירופה:

לפני זמן קצר נסע מכאן בחזרה לאירופה י. יאטשווסקי, הנציג של הוצאת הספרים הוורשאית בזוא. הוא לקח עמו כתבי יד ומטריצות (אגב, בעבור כמה דולרים מהמחברים כדי להדפיס את הספרים). הוא לקח עמו גם מטריצות של ספרים שיצאו לאור לפני זמן רב ואזלו פה בשוק הספרים.⁵³

50. במכתבה המחישה סוכנות 'ידיש' את הפער הגבוה במחירים בין פולין לארצות-הברית, וזה על-פי מחירי הכתבים של המנהיג היידישיסטי חיים ז'יטלובסקי בארצות-הברית ובפולין: 'אנו משוכנעים עמוקות שבגלל ההבדלים הגבוהים בין הדולר לבין המארק הפולני, אין זה אפשרי למכור ספרי ידיש מאמריקה. הדוגמה הבאה (אחת מני רבות) תיתן לכם מושג על סיבת הדבר: חיבורי ז'יטלובסקי אפשר לקנות בפולין ב-79 מארק לארבעת הכרכים, אבל בארצות-הברית מבקשים בעבור ארבעת הכרכים 20 דולר. על-פי שער החליפין הנוכחי זה יעלה [בפולין] 1,000 מארק'. סוכנות 'ידיש' אל הוצאת 'אמריקה', קופנהגן, 5 בינואר 1920 (אנגלית), ארכיון 'יו"א, אוסף עיתונות היידיש, RG 129 F 47.

51. לדיון בתופעה זו אצל רבנים מחברי ספרי דרשות ראו: קפלן, אורתודוקסיה בעולם החדש, עמ' 150-151.

52. חוזה התקשרות בין מוריס רוזנפלד לבין הוצאת 'שימין' בוורשה, 6 ביוני 1910 (ידיש), ארכיון 'יו"א, אוסף רוזנפלד, RG 431 F 13.

53. שקלארסקי, וועגן אידישע ביכער, עמ' מב.

שקלארסקי ראה ב'יצוא' כתבי היד והמטריצות למזרח אירופה משום השגת גבולם והצרת פרנסתם של המו"לים האמריקנים. לדעתו היה עדיף שהמו"לים האמריקנים ישווקו בעצמם את ספריהם למזרח אירופה, ובכסף הנכנס היו מעוררים לחיים את המו"לות היהודית באמריקה, מה גם שסופרי היידיש האמריקנים פופולריים ביותר בפולין.⁵⁴ הוא ראה בכניסתם של מו"לים אמריקנים אל שוק הספרים בפולין משימה הכרחית וכת השגה. בראש ובראשונה יש להתאים את הספר האמריקני המיוצא לפולין לדרישות ולתקנים של שוק הספרים הפולני, וכך להזיל במידה ניכרת את מחירן של מהדורות אמריקניות בפולין: 'אל לנו לשכוח שהספרים הנדפסים באירופה (בייחוד בפולין) נדפסים על נייר זול, המחירים הנקובים מכוונים לספרים לא כרוכים, כשאצלנו כבר כמעט שאין בנמצא ספרים לא כרוכים [...]. אפשר שהמו"לים שלנו ידפיסו מהדורות מיוחדות על נייר זול במיוחד לאירופה'.⁵⁵

כאיש תעשיית הספר האמריקנית הציג שקלארסקי את היחסים בין המו"לים האמריקנים לבין המו"לים היהודים בפולין כעכורים ומתוחים. אליבא דשקלארסקי, המו"לים הפולנים מונעים מידע חיוני מעמיתיהם האמריקנים, למשל נתונים על מחירי ספרים, כדי שלא לאפשר להם דריסת רגל בשוק הספרים המקומי: 'היוצא לנו מדברינו הוא, שהמו"לים [האמריקנים] חייבים [...] לא לחכות עד שההוצאות האירופיות יחטפו את השוק האמריקני עם הסופרים שלנו ושלם'.⁵⁶ הרושם המתקבל הוא ששוק הספרים ביידיש באמריקה בתקופה זו אכן 'נחטף' בידי הוצאות הספרים האירופיות. קשרי המסחר בין פולין לארצות-הברית היו בעיקרם חד-כיווניים: בעוד פולין הרבתה לייצא ספרי יידיש לארצות-הברית, רק מעט מתוצרת הרפוס האמריקנית נשלחה לפולין.

אפשר לבחון את קשרי המסחר האלה על-פי פעילותו הענפה של מקס מייזעל, מוכר הספרים ומו"ל מן ה-Lower East Side שבניו-יורק. מייזעל החל בפעילותו הענפה בשוק

54. שם.

55. שם, עמ' מד-מה. תיאורו של שקלארסקי את איכותו הפיזית המשובחת של הספר ביידיש בארצות-הברית לעומת איכותו הירודה של הספר ביידיש בפולין עולה בקנה אחד עם התפתחויות שחלו ככל הנראה בשוק הספרים הכללי בפולין בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה. הספרנית אלינור לדבטר מקליבלנד, בסקירתה על ייבוא ספרים בשפה הפולנית מפולין, תיארה את התמורות שחלו באיכות הפקת הספרים בפולין בעקבות הזעזועים שעברו על תעשייה זו במלחמת העולם הראשונה. היא דיווחה על הקושי להשיג מהדורות משובחות של ספרי אמנות וספרות יפה עקב היעלמות חברות רבות וחוסר עידוד ממסלתי. Eleanor Ledbetter, *The Polish Immigrant and His Reading*, Chicago 1924, pp. 20-21. לעומת זאת, דברי שקלארסקי שבכחי הספר ביידיש מנוגדים להתרשמותם של ספרני הרכש האמריקנים, שטענו לאיכותה הירודה של תוצרת הרפוס ביידיש בארצות-הברית לפני מלחמת העולם הראשונה. על כך ראו במאמרה של הספרנית ג'יין מוד קמפבל מניו-ג'רזי, שנכתב בשנת 1908. Jane Maud Campbell, 'The Library and the Immigrants', in: *New York Libraries*, 1.10.1908, p. 135 הפקת ספרי היידיש בארצות-הברית לאחר מלחמת העולם הראשונה, פועל יוצא מהתפתחותה של טכנולוגיית הרפוס במשך כשני עשורים לאחר פרסום ספרו של שקלארסקי.

56. שקלארסקי, וועגן אידישע ביכער, עמ' מה.

הספרים היהודי בנייר-יוק בשנות התשעים של המאה ה-19, ועיקר עיסוקו היה אז בספרות בלשון הרוסית, הגרמנית והאנגלית. בעשור הראשון של המאה ה-19, עם התגברות גלי ההגירה ממזרח אירופה, החל מייזעל למכור ולהוציא לאור ספרים ביידיש. במפעליו המו"ליים שאף מייזעל להרחיב את מדף ספרי היידיש ביצירות מקור ותרגום איכותיות, ובהוצאתו הופיע לראשונה תרגום ליידיש של מוצא האדם מאת צ'רלס דרווין, וכן הופיעו ספרי עיון והגות מקוריים כמו די פילוסופיע ('הפילוסופיה') שחיבר חיים זיטלובסקי. מייזעל עסק כל השנים בייצוא ובייבוא ספרי יידיש, ופעילותו המסחרית חצתה יבשות והקיפה את יבשת אמריקה ואירופה גם יחד. פעילותו ארוכת הימים משקפת את התמורות וההתפתחויות שחלו בסחר הספרים הטרנס-אטלנטי על פני שנים.

המקורות שבידינו מאשרים את התרשמותו של שקלארסקי, שסחר הספרים עם פולין היה בעיקרו חד-כיווני. מייזעל ייבא ספרים ממוכרי ספרים וממו"לים מעבר לים, אך לא ייצא ספרים מהוצאתו או מן המצאי שבחנותו.⁵⁷ אפשר לבחון היבטים אלו לאור קשרי המסחר שניהל מייזעל עם הוצאת הספרים 'קולטור ליגע', שהיתה מסונפת למפלגת הבונד. עם התבססותו של הבונד בפולין העצמאית ופיתוח רשת בתי-הספר צי"א (צענטראלע יידישע שולן ארגאניזאציע), החלה ספרות היידיש לתפוס מקום חשוב בפעילות המפלגה. בצד פרסום דברי ספרות בעיתונות המפלגתית, הורגש צורך לייסד במות מיוחדות לסופרים ומסגרות להפצת ספרים. צעד ראשון בכיוון זה נעשה בהשתלטותו של הבונד על מוסד התרבות 'קולטור ליגע' והוצאת הספרים שלו. חיים ואסר, חבר הוועד המרכזי של המפלגה, התמנה למנהל ההוצאה, ובזכותו נעשתה 'קולטור ליגע' לאחת מהוצאות הספרים הגדולות בפולין. ואסר לא הזניח את הצד הכלכלי של העסק. הוא התקשר עם יו"א ('יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט') – המכון למדע יהודי שפעל בוויילנה בין השנים 1925-1940) וזכה להיות המו"ל הבלעדי של שלום אש, היוצר הפופולרי ביותר בין סופרי היידיש בימים ההם. בשנת 1928 ראו אור בהוצאת 'קולטור ליגע' 67 ספרים וכתבי עת.⁵⁸ 'קולטור ליגע' הפיצה את ספריה בארצות-הברית, ועם לקוחותיה הנכבדים שם נמנו מוסדות התרבות והחינוך של ה'ארבעטער רינג'. בשנת 1929 רכש מייזעל מ'קולטור ליגע' ספרים בסך 3624 דולר. רשימת הקניות של מייזעל מעידה על הפופולריות הרבה של שלום

57. בשנת 1923 נדפסו בפולין 258 ספרי יידיש (מקור ותרגום), לעומת 49 בגרמניה ו-22 בארצות-הברית. שוק ספרי היידיש בפולין הגיע לכדי 70 אחוז מכלל תוצרת ספרי היידיש העולמית בשנה הזאת, לעומת 13 אחוז בגרמניה ושישה אחוזים בארצות-הברית. כך על-פי נתוניו של נחמן מייזל, 'ראס יידישע בוך אין 1923', ביכער וועלט, 6 (1923), מצוטט אצל Joshua A. Fishman (ed.), *Never Say Die! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters*, The Hague, Paris and New York 1981, p. 34

58. נתן כהן, 'ה'בונד' ותורמתו לחיי התרבות בפולין בין שתי מלחמות עולם', חוליות, 5 (1999), עמ' 291-306.

אש, שכן מייזעל רכש 54 עותקים מספרו קידוש השם.⁵⁹ ספרי לימוד לבית-הספר וספרי קריאה לילדים תפסו אף הם מקום נכבד ברשימתו. ספרים אלה הופצו במערכת החינוך היידישיסטית בארצות-הברית. רכישתו של מייזעל הכילה גם ספרי עיון ומחקר במגוון נושאים, החל בכלכלה ומרקסיזם, תולדות התאטרון היהודי וכלה בחקר המקרא.⁶⁰ מייזעל ניהל את ענייניו המסחריים עם ואסר, מנהל ההוצאה, וגם עם נציגה בארצות-הברית. האם יחסי המסחר בין המו"ל האמריקני לספקיו שמעבר לים היו רוויים בחשדנות ומתיחות, כפי שהציגם שקלארסקי? אכן ההתכתבות בין מייזעל לספקיו חושפת מתחים וחיכוכים, שהתעוררו בגלל חשבונות שלא נפרעו בזמן:

אנו לא רוצים לחזור על מה שכבר כתבנו [...] האופן שבו נהגת בנו בשנה האחרונה גרם לנו היזק. בשבילנו זו פשוט שאלת חיים לקבל ממך כל חודש חשבון משולם ומכוסה [...] עכשיו מחכים אנו לתשלומך עבור הספרים שנמכרו, גם כסף עבור 'ביכער וועלט'. אנו מאמינים שתסדיר את זה מיד ולא תיתן לנו לחכות. ראה אתה מצדך לכונן יחסים נורמליים, ואנו בטוחים שלא תצטער על כך.⁶¹

טענות אלו חזרו ונשנו בעוד מכתבים ששלחה 'קולטור ליגע' אל מייזעל. בשנת 1930 התרעם ואסר על שמייזעל התעלם מכל המכתבים שנשלחו אליו עד אז, ולא שילם את חשבונותיו קרוב לחצי שנה:

התעלמנו מזה; ארזנו השבוע שלוש חבילות גדולות של ספרים חדשים ושלחנו. [...] הבן בעצמך כי היינו יכולים לשלוח יותר, אבל כיוון שלא קיבלנו כל כך הרבה חודשים כל תשלום, מניין יש באפשרותנו לשלוח יותר? אנו לא מתביישים לומר לך בגלוי, אנחנו מזמן לא גבירים וסכום כסף כזה משפיע עלינו די חזק אתה מבין זאת בעצמך. מדוע אינך משלם חשבונותיך כל חודש? אתה גורם לנו עוולה גדולה. זה מכשול ליחסים הדרדיים נורמליים.⁶²

בשנת 1935 עדיין היו קשרי המסחר בין מייזעל ל'קולטור ליגע' משובשים ומתוחים. נוסף על פיגור בתשלום חשבונות, טענה הוצאת הספרים שמייזעל חישב את חובו להוצאה

59. רשימת ספרים שנקנו מ'קולטור ליגע', 14 במרס 1929, ארכיון יו"א, אוסף מקס מייזעל, RG 257 F 80. נוסף על קידוש השם רכש מייזעל עוד יצירות של שלום אש: קוילען ('פחם', 10 עותקים), כישופ מאכערין ('המכשפה', 20 עותקים), דער מזבח (17 עותקים), שטעטעל ('העיירה', 15 עותקים).

60. בין ספרי המחקר והעיון שקנה מייזעל מ'קולטור ליגע' היו: עקאנאמישע שריפטן ('כתבים כלכליים', 40 עותקים), אין ליכט פון מרקסיזם ('באור המרקסיזם', 10 עותקים), געשיכטע פון יידישער טעאטער ('ההיסטוריה של התאטרון היהודי – אמנות ודרמה', 12 עותקים) מאת יצחק שיפר, ותנ"ך וויסנשאפט ('מחקר התנ"ך', 5 עותקים) מאת רודולף קיטל.

61. חיים ואסר אל מקס מייזעל (חסר תאריך, יידיש), ארכיון יו"א, אוסף מקס מייזעל, RG 257 F 80.

62. חיים ואסר אל מקס מייזעל, 31 באוקטובר 1930 (יידיש), שם.

לפי שער חליפין ישן ונמוך מדי.⁶³ בעיות של אי-הסדרת תשלומים התעוררו גם עם ספקי ספרים אחרים מפולין, כמו קואופרטיב 'ביכער' שבוורשה.⁶⁴ מן המפורסמות שטענות וטרוניות על קשיים כלכליים ועל אי-תשלום חשבונות רווחים עד מאוד במכתבי מסחר. יש להניח שהריחוק הגאוגרפי תרם לא מעט לחשדנות וליחסים המתוחים, כפי שראינו בסוגיית חישוב שער החליפין.⁶⁵ זאת ועוד, רוב מכתבי הקובלנות והטרוניות נשלחו למיזעל בשנת 1930, ואכן בשנה זו, בכנס חירום להצלת הספר בידיש שערכה אגודת שוחרי היידיש ('יידישער קולטור געזעלשאפט') בניו-יורק, הציג מיזעל תחזית קודרת ביותר על עתידו של הספר בידיש באמריקה. מיזעל טען להתנוונותו של קהל הקוראים בידיש עקב עצירת ההגירה וחסר עניין של הדור הצעיר.⁶⁶ סביר להניח שהחזות הקשה שהציג מיזעל נבעה ממצב עסקיו בפרט, ומבעיותיה של תעשיית הספר בידיש באמריקה בכלל. השפל הכלכלי שפקד את המדינה זה כשנה נתן גם הוא את אותותיו, ותעשיית הספר האמריקנית כולה ידעה קיפאון והאטה. השפל הכלכלי השפיע על הרגלי הקריאה ועל הרגלי קניית ספרים בפגעו גם ביכולת הקנייה של הקוראים היהודים באמריקה. אריה לייב הורוויץ, מנהל בית-המדרש העברי בבוסטון, דיווח על ירידה דרסטית במחירי ספרים עבריים עקב היעדר קונים; לעומת זאת, לקוחות שעדיין היה הדולר מצוי כביסם רכשו 'מציאות נפלאות' במחירים נמוכים במיוחד.⁶⁷ בכל אלה יש הסבר לקשייו של מיזעל לעמוד בהתחייבויותיו הכספיות בראשית שנות השלושים.

משני צדי האוקיינוס, גם בפולין וגם בארצות-הברית, דובר על משבר הקריאה ועל השפל בשוק ספרי היידיש. מצוקתו הכלכלית הגוברת של הציבור היהודי בפולין והתרוששותו המהירה פגעו בשוק ספרי היידיש והעברית. אם בראשית המאה ה-20 נדפס ספר בידיש ב-1000 עותקים בממוצע, הרי כעבור שלושים שנה לא נמצאו אפילו 200 קונים למהדורה בת 500 עותקים בלבד. סיבה נוספת לירידה בביקוש היתה נטישת היידיש לטובת הקריאה בפולנית, בעיקר בקרב הדור הצעיר חניכי מערכת החינוך הפולנית.⁶⁸ המשבר בשוק הספרים היהודי בפולין הורגש גם מעבר לאוקיינוס. בשנת 1931 התבקשה ועדת החינוך של 'ארבעטער רינג' לשלוח נציג לכנס של אגודות התרבות בארצות-הברית,

63. זיגלבוים אל מקס מיזעל, 28 במרס 1935 (יידיש), ארכיון ייו"א, אוסף מקס מיזעל, RG 257 F 80.

64. 'ביכער קאנפעראנץ' אל מקס מיזעל (יידיש), שם, RG 257 F 69.

65. ז' מלמד אל מקס מיזעל, 22 בנובמבר 1930 (יידיש), שם.

66. 'ביכער קאנפעראנץ', 1930, ארכיון ייו"א, אוסף יידישער קולטור געזעלשאפט, RG 258 F 37.

67. אריה לייב הורוויץ, זיכרונות מחנך עברי, ב, ירושלים, תל-אביב ובוסטון תש"ך, עמ' 208-209. לדיון בהשפעת השפל הכלכלי על הכנסתם ומצב תעסוקתם של יהודי ניו-יורק ראו: Beth S. Wenger, *New York Jews and the Great Depression*, New Haven, CT and London 1996, pp. 11-32.

68. על מאפייניו של המשבר בשוק הספרים היהודי בפולין בתקופה זו ראו: נתן כהן, ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה, 1918-1942, ירושלים תשס"ג, עמ' 204-215.

שעניינו פשיטת הרגל של הוצאות הספרים היהודיות בפולין.⁶⁹ השיח על המשבר בשוק הספרים בידיש בארצות-הברית התעורר כבר בשלהי שנת 1922, והתנהל לאורך כל העשור מעל דפי עיתוני היידיש ובמוסדות תרבות. וכך בשלב הרביעי של קשרי המסחר בין אמריקה למזרח אירופה התקשתה המו"לות האמריקנית בידיש להתמודד עם ייבוא הספרים מפולין ונקלעה לקיפאון ולמשבר.

ז. קשרי מסחר בין ארצות-הברית לברית-המועצות: מקס מייזעל כמקרה מבחן

קשרי המסחר בין שוק ספרי היידיש בארצות-הברית לבין שוק הספרים ברוסיה המשיכו להתקיים גם לאחר מהפכת 1917.⁷⁰ מהפכת פברואר 1917 ביטלה את כל האיסורים שהטיל משטר הצאר על הוצאה לאור של פרסומים יהודיים, ומרכזי מו"לות בידיש החלו להתפתח בברית-המועצות בלא תלות במרכזי הדפוס הקודמים בוילנה ובוורשה.⁷¹ מקס מייזעל ניהל קשרי מסחר מסועפים עם ברית-המועצות. יש הברל בולט בדפוס התקשרותו עם שוק הספרים בברית-המועצות לעומת התקשרותו עם מו"לים ועם מוכרי ספרים בפולין. מייזעל כמעט לא שיווק את ספריו לפולין בין שתי מלחמות העולם והסתפק בייבוא ספרים. לעומת זאת, הוא מכר את ספריו לברית-המועצות לפחות עד שלהי שנות העשרים. כלומר, הקשר בין שוק הספרים בידיש באמריקה לבין שוק ספרי היידיש בברית-המועצות בשנים אלו לא היה חד-כיווני.

בשנת 1917 קיים מייזעל קשרי מסחר עם חנות והוצאת הספרים 'עזרה', שפעלה בפטרבורג. מהפכת פברואר 1917 עוררה בחברה היהודית כוחות ציבוריים ויוזמה פרטית, שהניחו את היסודות למו"לות בידיש. 40 אחוז מכלל הספרים והחבורות שנדפסו בשנת 1917 יצאו לאור על-ידי מפלגות וחברות ציבוריות, כשמלבד המו"לות הציבוריות התקיימה גם מו"לות פרטית. בחודשים הראשונים של 1917 עדיין הורגש מחסור בספרות יידיש עקב

69. פרוטוקולים של 'ארבעטער רינג', 10 בדצמבר 1931, עניין המשבר במו"לות היהודית בפולין עלה גם בחזור שהפיצה האגודה לתרבות יידיש שנוסדה בשנת 1928 בניו-יורק ('יידישער קולטור געזעלשאפט') בין חבריה בפברואר 1931. האגודה דחקה בחבריה לרכוש ממנה ספרים בידיש של הוצאות ספרים יהודיות בפולין, שפשטו את הרגל עקב המשבר בענף המו"לות. 'ביכער ליסט פון דער יידישער קולטור געזעלשאפט', צירקולאר מס' 105, 11 בפברואר 1931, ארכיון ייוו"א, אוסף יידישער קולטור געזעלשאפט, RG 258 F 37.

70. מתוך 407 ספרים וחבורות בידיש, שהופיעו בשנת 1912 ברחבי האימפריה הרוסית, רק 42 נדפסו בערים שנכללו אחר-כך בגבולות ברית-המועצות: 19 בפטרבורג, 11 באודסה, 5 במינסק, 4 בברדיצ'ב ו-3 בז'יטומיר. מתוך 26 כתבי עת שיצאו בשנת 1912 באימפריה הרוסית רק שמונה נדפסו בערים האלה. חנא שמרוק (עורך), פרסומים יהודיים בברית המועצות, 1917-1960, ירושלים תשכ"א, עמ' ע.

71. שם, עמ' טט-עא.

שיתוק מרכזי הדפוס היהודיים בוילנה ובוורשה בשנות מלחמת העולם הראשונה וניתוקם מרוסיה. דומה שזו הסיבה לפנייתם של גופים פרטיים וציבוריים אל שוק ספרי היידיש בארצות-הברית.⁷²

במאי 1917 רכשה 'עזרה' ממיזעל ספרים בשווי של 3000 רובל, ודרשה במפגיע שישלח לה מספרי שלום עליכם, מנדלי מוכר ספרים ואברהם רייזען. חנות הספרים צירפה הזמנה לעוד 35 ספרי יידיש, רובם ספרי הוצאתו של מיזעל ומיעוטם ספרים של הוצאות אמריקניות אחרות. 'עזרה' רכשה ממיזעל תרגומים ליידיש מספרות העולם, ובהם תרגומים מיצירות אנדרייב, ארצ'יבשב, צ'כוב, טורגנייב, ויילד, שניצלר וסטרינדרג. בתחום ספרות העיון רכשה את ספרו של חיים ז'יטלובסקי פילוסופיע ('פילוסופיה'), את רויס און ירושלים ('רומא וירושלים') של משה הס ואת דערצינונג ('החינוך') להרברט ספנסר, שיצאו לאור בהוצאתו של מיזעל. 'עזרה' גם רכשה ספרי הדרכה לנשים ולנערות פרי עטה של הסופרת מרגרט סנגר, שסיפקו לנערות מתבגרות ולאמהותיהן מידע בסיסי על מיניות, וכן ספר הדרכה לגידול ילדים. מיזעל שיווק לפטרוגרד תרגומים ליידיש של חיבורי יסוד בסוציאליזם.

בשנים 1918-1921 עדיין נמצאה המו"לות ביידיש בברית-המועצות בידיים פרטיות או ציבוריות, אולם זו הלכה והתרכזה בידי המפלגה הקומוניסטית. מאמצע שנות העשרים עד שנת 1929 פעלו בשדה המו"לות הסובייטית הוצאות ספרים המסונפות למפלגה הקומוניסטית, ובהן המדור לספרי יידיש בתוך בית ההוצאה המרכזי של עמי ברית-המועצות, ומדורים ליידיש בבתי-ההוצאות של אוקראינה ובלארוס, שהוקמו בשנת 1925. נוסף על בתי-ההוצאה הממשלתיים פעלו בברית-המועצות עוד שני בתי-ההוצאה ליידיש. 'קולטור ליגע' פעלה בקייב משנת 1918, והיו שותפים בה כמה זרמים יהודיים שפעלו בתחום תרבות היידיש. עם כיבושה של קייב בידי הבולשביקים נהפכה ההוצאה למוסד קומוניסטי והתארגנה על יסודות קואופרטיביים. במחצית הראשונה של שנות

72. בהסתמך על נתוניו של חנא שמרוק בדבר היקף תוצרת הדפוס בברית-המועצות משנת 1917 ועד 1959, שנת 1917 אינה מצטיירת דווקא כשנת משבר בתולדותיה של המו"לות ביידיש ברוסיה לעומת השנים שאחריה. ייתכן שההיצע המקומי לא ענה על הביקוש ולכן נדרש ייבוא מארצות-הברית, ואחר-כך גם מפולין ומגרמניה, כפי שמתברר מקטלוג הספרים שפרסמה הוצאת הספרים הסובייטית 'שול און בוך' בשנת 1924. בשנת 1917 נדפסו ברוסיה 150 ספרים; בשנת 1918 – 237; בשנת 1919 – 274; ובשנת 1920 – 106. בשנים 1921-1924 חלה ירידה מתמדת במספר ספרי היידיש שנדפסו בברית-המועצות עקב תלאות מלחמת האזרחים, המחסור החמור בנייר ולאחר מכן המדיניות הכלכלית החדשה (נאפ), שהכריחה את בתי-ההוצאה להתמודד בתנאים של כלכלת שוק. בשנים 1925-1930 חלה התאוששות ונרשמה עלייה מתמדת בהיקף תוצרת הדפוס. ייתכן שעלייה זו נבעה מפתחתן של מחלקות ליידיש בבתי-ההוצאה הממשלתיים. למרות קיצוץ התמיכה הממשלתית בשנות הנאפ המשיכה הממשלה להשקיע בתוצרת הדפוס של עמי ברית-המועצות, והגידול הניכר ביותר חל בעיתוני היידיש. שמרוק, פרסומים יהודיים בברית המועצות, עמ' סד-סז; David Shneer, *Yiddish and the Creation of Soviet Jewish Culture*, Cambridge 2004, pp. 104-108

העשרים זו היתה ההוצאה לאור הגדולה ביותר של ספרים ועיתונים בידיש בכל רחבי ברית-המועצות.⁷³

בשנת 1923 הקימו כמה עסקנים יהודים במוסקבה את הוצאת הספרים 'שול און בוך', וזו פעלה כמו"ל של ספרים וכתבי עת במוסקבה, במינסק ובאזורים אחרים של ברית-המועצות. 'שול און בוך' עסקה בייצוא ספרי יידיש כדי לאזן את חשבונה על-ידי תוספת של מטבע זר, והמייסדים טענו שייצוא ספרים חיוני כלכלית ואידאולוגית גם יחד. הוצאת הספרים ייבאה ספרי יידיש מחו"ל כדי להפיצם בברית-המועצות, והפעילה רשת הפצה ב-130 נקודות יישוב ברחבי ברית-המועצות. 'שול און בוך' גם הפיצה ספרים בידיש של מו"לים סובייטים אחרים.⁷⁴

במסגרת האידאולוגית שפעלה בה המו"לות היהודית בברית-המועצות, שלושת התחומים המרכזיים שהתמחתה בהם היו תעמולה, חינוך ופוליטיקה. האינטליגנציה היהודית בידיש, שאנשיה נמנו עם חברי הייבסקציה (המחלקה היהודית במפלגה הקומוניסטית הסובייטית שנוסדה בשנת 1918), התעתדה לבנות תרבות יהודית-סובייטית חדשה, המתבססת על לשון היידיש, וקיבלה לצורך כך משאבים וסמכויות מרשויות השלטון. ספרים ועיתונים נחשבו כלים ראשונים במעלה כדי ליצור את היהודי הסובייטי החדש. היוזמות המו"ליות בידיש נועדו לספק את החומר הנדרס כדי לחולל את השינוי הנכסף. 'קולטור ליגע' ו'שול און בוך' התמקדו בהדפסת ספרי לימוד, ספרי ילדים לבתי-הספר היהודיים הסובייטיים וספרות פוליטית בידיש, תוך כדי מתן תשומת לב למקצועות הנלמדים בבתי-הספר היהודיים ולבעיות יהודיות אקטואליות במשטר הסובייטי. משנת 1925 החלה 'קולטור ליגע' להוציא לאור בעיקר ספרות יפה בידיש, בעוד 'שול און בוך' הוציאה לאור גם תרגומים ליידיש של סופרים עבריים כמו גנסין, ברנר וביאליק. כחלק מן המשימה ליצור יהודי סובייטי יצרני ומועיל הופיעו גם ספרים ועיתונים של מדע פופולרי, וכן ספרי הדרכה ועזר לחקלאי היהודי.⁷⁵

בשנת 1927 הזמינה הוצאת 'שול און בוך' במוסקבה את מייזעל ליצור עמה קשרי מסחר: 'אנו רוצים להודיע לך שבעונה הקרובה אפשר למצוא במחסננו כמות גדולה של מיני ספרים. הביקוש אחר הוצאות סובייטיות הוא ודאי גדול, ואנו מצפים להזמנותיך שיישלחו אליך בהקדם'.⁷⁶ מייזעל רכש ספרים מ'שול און בוך' וגם מכר לה, וקשריו היו עם

73. Gennady Estraiikh, 'From Yehupets Jarogonists to Kiev Modernists: The Rise of a Yiddish Literary 73 Center, 1880-1914', *East European Jewish Affairs*, 30, 1 (Summer 2000), pp. 19-32

74. Shneer, *Yiddish and the Creation of Soviet Jewish Culture*, p. 103

75. שמרוק, פרסומים יהודיים בברית המועצות, עמ' סד-סז; Shneer, *Yiddish and the Creation of Soviet Jewish Culture*, pp. 109-112

76. מכתב מ'שול און בוך' אל מקס מייזעל, 6 בספטמבר 1927 (יידיש), ארכיון ייוו"א, אוסף מקס מייזעל, RG 257 F 80. ממכתב אחר ששלחה 'שול און בוך' בצירוף רשימת הספרים שנשלחו למייזעל בינואר 1927, שבה ועולה הטענה הרגילה, שמייזעל לא שילם את חובו להוצאה אף-על-

מוסקבה וכן עם הסניף במינסק. נעקוב אחר תנועת ספרים דר-כיוונית זו בין ארצות-הברית לברית-המועצות.

בינואר 1927 רכש מיזעל ספרים וכתבי עת בסכום של 796 רובל מ'שול און בוך' במינסק, בעיקר ספרות מקור בידיש (28 אחוזים מכלל הספרים שנרכשו), ספרות ילדים (23 אחוזים) וכן ספרות סוציאליסטית ופוליטית (12 אחוזים). כמו כן רכש מיזעל את כתבי העת שהוציאה לאור 'שול און בוך': דער שטערן ('הכוכב'), פיאנער ('החלוץ') ויונגוואלד ('יער צעיר'). רוב רכישותיו בתחום הספרות היפה היו קובצי שירה פרי עטם של משוררים יהודים סובייטים.⁷⁷ מגמת העלייה במשקלה של השירה לעומת הפרוזה היתה משותפת לספרות היידיש הן בברית-המועצות והן במרכזי ספרות היידיש מחוצה לה. הספרות הפוליטית בידיש שהתפרסמה בברית-המועצות זכתה כאמור לייצוג נכבד ברשימת הקניות של מיזעל. הוא רכש את כתבי לנין, מרקס וטרוצקי, וכן מקראות ללימוד המטריאליזם ההיסטורי, תקציר ללימוד הכלכלה המדינית ומקראה ללימוד התפתחותן של תנועות מהפכניות בעולם.

קשרי המסחר ההדדיים בין ארצות-הברית לברית-המועצות בתחום ספרי היידיש התקיימו לפחות עד סוף שנות העשרים של המאה ה-20. רשימת ספריה של 'שול און בוך' מראה שההוצאה רכשה מהדורות אמריקניות של מדע פופולרי, ספרות יפה, מקור ותרגום, וחיבורים סוציאליסטיים. ספרים אלו, שצוינו בקטלוג ההוצאה כמהדורות אמריקניות, הוצאו לאור בידי מו"לים אמריקנים ובהם 'פארווערטס', 'Hebrew Publishing Company', 'ליטערארישער פארלאג' ומקס מיזעל, שמכר לברית-המועצות תרגומים לידיש מיצירותיו של צ'כוב. עולה אפוא שעד שלהי שנות העשרים נחשפו קוראים יהודים משני עברי האוקיינוס לחידושיה של הבלטריסטיקה המודרנית בידיש, ונהנו מהיצע ספרים מגוון בכל תחומי הדעת. התמיכה הממשלתית והפיכתן ההדרגתית של הוצאות הספרים למוסדות ממשלתיים אפשרו את המסחר ההדדי, בעוד שוק ספרי היידיש בפולין התקשה להתמודד עם שער החליפין הגבוה של הדולר.

אחדותה של קהילת קוראים זו הגיעה לקצה בתחילת שנות השלושים כששלטונות ברית-המועצות אסרו לייבא ספרי יידיש, ואסרו להדפיס בברית-המועצות יצירות של סופרי יידיש שאינם תושבי המדינה. איסור זה התקיים עד חיסולה הסופי של המו"לות בידיש בשלהי שנות הארבעים. בשנת 1928 סגרו השלטונות את הוצאת 'שול און בוך' במוסקבה. תהליך הסתגרותו של מרכז ספרות היידיש בברית-המועצות והפיכתה של

פי שקיבל את משלוח הספרים. ממכתב זה עולה שמיזעל קיים קשרי מסחר עם 'שול און בוך' גם בשנת 1926.

77. בין ספרי השירה שנרכשו היו שירי דוד הופשטיין, וואלגער שטיינער (אבנים מתגלגלות); שירי דוד ברגלסון, מעשה ביכל (ספרון המעשה); שירי איזי חאריק, אויף דער ערד ('על פני הארמה') ושירי איציק קיפניס, אקסן ('שוורים'). מיזעל רכש חמישה עד עשרה עותקים מכל כותר, ו-20 עותקים מקובץ שיריו של ברגלסון.

המו"לות בידיש לכלי ביטוי של השלטונות משתקפים היטב בכתבה נגד ייבוא ספרים 'מזיקים', שהתפרסמה ב־22 באפריל 1930 בעיתון אוקטובר במינסק. נכתב בה שספרי ייבוא רבים של הסופרים הבוגדים ה' ליוויק, שלום אש ואברהם רייזען שוכבים במחסן הספרים למיעוטים במינסק, ו'הגופים המתאימים חייבים להסיק מכך את המסקנות המתאימות'.⁷⁸

ח. סיכום

במאמר זה ביקשתי לשחזר את קשרי המסחר בספרי היידיש בין ארצות-הברית לארצות מזרח אירופה. הצבעתי על ארבע תקופות מרכזיות בהתפתחות קשרים אלה משנות ההגירה ההמונית ועד שלהי שנות השלושים. כל תקופה משקפת היבט שונה ביחסי הגומלין התרבותיים בין מרכזי התרבות היהודיים במזרח אירופה ובארצות-הברית. בתקופה הראשונה באו לידי ביטוי עצמאותו התרבותית וחדשנותו הספרותית של מרכז תרבות היידיש בארצות-הברית. יתרון זה היה קצר מועד, ובעשור הראשון של המאה ה־20 הדביק שוק ספרי היידיש באימפריה הרוסית את הפער, הן בחידושי הספרותיים והן בהתרחבות היצע הספרים. ואולם אין להתעלם מחידושי הספרותיים של שוק ספרי היידיש בארצות-הברית ומתרומתו למודרניזציה של ספרות היידיש, בהוצאה לאור ובהפצה של תחומי דעת ועיון שלא נודעו עד אז במזרח אירופה, מדע פופולרי עדכני בידיש, מחזות תאטרון בידיש, עיתונות וספרות סוציאליסטית. פעילותה החלוצית של הוצאת הספרים 'אינטערנאציאנאלע ביבליאטעק' בהוצאה לאור של ספרי מדע פופולריים עדכניים והפצתם ברחבי מזרח אירופה מבטאת את ייחודו של שוק ספרי היידיש בארצות-הברית. עצמאות תרבותית זו מעוררת עיון מחודש בשאלת אוריינותו ומטענו ההשכלתי של ציבור המהגרים ממזרח אירופה לארצות-הברית בעשורים הראשונים של ההגירה ההמונית. כבר בראשית ההגירה לארצות-הברית נחשבו המהגרים לארצות-הברית בעיני יהודי מזרח אירופה לציבור מפוקפק מבחינה חברתית ודתית, הנמנה עם השכבות הפחות משכילות בחברה היהודית.⁷⁹ השקפה זו קנתה לה כאמור שביתה גם בספרות המחקר, ואתור הרצברג אפיין את הגירת היהודים המזרח-אירופים לאמריקה כהגירת השכבות הדלות והלא-משכילות בחברה היהודית במזרח אירופה. לאחר כשלונה של מהפכת 1905 היגרו אמנם בעלי מקצועות חופשיים, אולם מספרם בכלל המהגרים היהודים היה זעום (אחוז

78. מצוטט אצל שמרוק, פרסומים יהודיים בברית המועצות, עמ' קיח, הערה 87. האיסור על הפצת יצירותיהם של סופרים אלו נבע גם מרשמי מסע לא מחמיאים בברית-המועצות, שפורסמו בשלהי שנות העשרים. שם, עמ' קיח.

79. ישראל ברטל, 'אמריקה של מעלה: ארצות-הברית כאידיאל וכמופת ליהודי מזרח אירופה במאה ה־19', בתוך: אליאב־פלדון, בעקבות קולומבוס, עמ' 511-523.

אחד). צ'רלס ליבמן אפיין את המהגרים היהודים לאמריקה כשכבות הפחות דתיות בחברה היהודית במזרח אירופה. חיי הדת באמריקה שיקפו את דלותם הרוחנית של המהגרים, שבאה לידי ביטוי בהזנחתו של החינוך היהודי, בהיעדר רבנים בעלי שיעור קומה ובהפיכתו של בית-הכנסת למקום מפגש חברתי. לעומתם טען משה רישין, שעל אף מספרם הזעום של האינטלקטואלים בחברת המהגרים, הם תרמו רבות לפריחתם של חיי תרבות ורוח, ולגיבושה של מודעות חברתית בקרב ציבור המהגרים יוצאי מזרח אירופה. כפי שהראו מחקרים רבים, האליטה הדתית המזרח-אירופית לא נטתה להגר בשנות ההגירה ההמונית, וחסרונו של ממסד דתי אפשר את צמיחתה של תרבות חילונית בידידיש בארצות-הברית, הן כדי למלא את הריק שנוצר בכל הנוגע להנהגה ולהכוונה, והן כמקודק חלופי של זהות יהודית קבוצתית. שלא כמו הדימוי המקובל, ציבור המהגרים ממזרח אירופה לא נמנה עם שכבת האנאלפביתים בחברה היהודית באימפריה הרוסית. היקף איידיעת קרוא בקרב מהגרים יהודים מהאימפריה הרוסית לארצות-הברית עמד על 25 אחוזים, בעוד היקף איידיעת קרוא בקרב היהודים שלא היגרו עמד על 60 אחוזים. נתונים דומים על היקף איידיעת קרוא נמצאו גם בקרב המהגרים מהאימפריה הרוסית ללונדון (25 אחוז). עולה אפוא שלפעילות הספרותית והמו"לית בידידיש היה קהל קוראים, ומספרו הלך וגדל ככל שגאו גלי ההגירה משנות התשעים של המאה ה-19.⁸⁰

בראשית שנות העשרים התנהל מעל דפי עיתונות היידיש האמריקנית דיון ער על עתידו של הספר בידידיש. השיח על המשבר בשוק ספרי היידיש נמשך לאורך שנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה ה-20, והשתתפו בו סופרים, מבקרי ספרות ומו"לים. הכותבים האמריקנים התווכחו על סיבות המשבר, האם הוא נובע מליקויים בדרכי ההוצאה והשווק, או מחוסר עניין של ציבור הקוראים. היו מי ששמו את מבטחם בזרם המהגרים שבאו לארצות-הברית ממזרח אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה.⁸¹ בראשית שנות השלושים הלכה והשתרשה הדעה בקרב פובליציסטים ואנשי מקצוע אמריקנים, שקהל הקוראים של הספר בידידיש בארצות-הברית אכן הולך ונעלם.⁸² תהליך

80. ארתור הרצברג, היהודים באמריקה, תל-אביב 1994, עמ' 133-143; שאול שטמפפר, 'ידיעת קרוא וכתוב אצל יהודי מזרח אירופה בתקופה החדשה: הקשר, מקורות והשלכות', בתוך: שמואל אלמוג וישראל ברטל (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: קובץ מאמרים, שי לשמואל אטינגר, ירושלים 1988, עמ' 456-467. לדיון עדכני על היקף ידיעת הקרוא בקרב המהגרים היהודים ממזרח אירופה בתקופת ההגירה ההמונית, ראו: אלרואי, המהפכה השקטה, עמ' 95-96; Charles S. Liebman, *Aspects of the Religious Behavior of American Jews*, New York 1974, pp. 113-117; Moshe Rischin, *The Promised City: New York's Jews, 1870-1914*, New York 1962, pp. 117-143

81. א' וילנער, 'דאס אידישע בוך אין אמעריקע', נייע לעבן, 4 (ינואר 1923), עמ' 60-61; משה י' שעליובסקי, 'וועגען אידישען ביכער מארק', נייע לעבן, 1 (אוקטובר 1922), עמ' 60.

82. על הירידה בביקוש לספר בידידיש בספריות ניו-יורק בשנות השלושים של המאה ה-20 לעומת העשורים הקודמים, ראו: נתן גולדברג, 'הספר היהודי בספריות הציבוריות', בתוך: מנחם ריבולוב

דומה חל גם בתאטרון היידיש האמריקני. משנות התשעים של המאה ה-19 נעשה תאטרון היידיש בניו-יורק למרכז עולמי של תאטרון ומחזאות בידיש. הוא שימש מרכז חברתי וחינוכי וסיפק תרבות ובידור. תאטרון היידיש בניו-יורק התהדר בהפקות מלוטשות ועתירות תקציב, ובכוכבים זוהרים: יעקב אדלר, בסי ובוריס טומשבסקי, דוד קסלר ועוד רבים. בראשית המאה ה-20 הועלו בניו-יורק לעיני שני מיליוני צופים כ-1000 הצגות בשנה. תאטרון היידיש פרחו בערים אחרות בארצות-הברית גם בזכות חוק של איגוד השחקנים היהודים, ולפיו שחקן שלא הציג כמה שנים בפרובינציות לא יהיה חבר בארגון השחקנים. בדרוויט לדוגמה פעלו להקות יידיש כבר משנות השמונים של המאה ה-19. בשנות העשרים והשלושים הציג תאטרון היידיש רפרטואר אמנותי ופופולרי לציבור מגוון של צופים. ואולם הבסיס החברתי של תאטרון היידיש הלך ונחלש ככל שיהודים רבים עזבו את שכונות המהגרים. התנאים הפוליטיים והכלכליים הנוחים סייעו אמנם לפריחתה של תרבות היידיש בארצות-הברית, אך גם זירזו תהליכים של אסימילציה תרבותית. ההגבלות על ההגירה משנת 1924 והתמעטות ההגירה ממזרח אירופה פגעו קשות במוסדות של תרבות היידיש ובהם גם התאטרון, ומאגר הצופים הלך והתדלדל. לעומת התהליך שהתרחש בשנות מלחמת העולם הראשונה, התחזקות הזיקה היהודית בקרב יהודי ארצות-הברית עקב רדיפות הנאצים והשמדת יהודי אירופה לא החזירו לתאטרון היידיש את גדולתו. גדולי שחקני היידיש פנו אל התאטרון דובר האנגלית ומצאו בו את פרנסתם.⁸³ בראשית שנות השלושים פקד משבר גם את שוק ספרי היידיש בפולין. נראה שהמשבר הכלכלי העולמי נתן את אותותיו בשוק ספרי היידיש משני עברי האוקיינוס, והתרוששות המתמדת של יהודי פולין פגעה בהפצת הספר היהודי בעברית וביידיש בפולין. כמו כן נראה שייבוא מסיבי של ספרי יידיש מפולין בראשית שנות העשרים פגע בשוק המקומי של ספרי היידיש בארצות-הברית. ואולם ייתכן שהתדלדלות קהל קוראי היידיש בראשית שנות השלושים משני עברי האוקיינוס נבעה מתהליכים של אסימילציה תרבותית ולשונית, שהתרחשו בה בעת בשני המרכזים היהודיים, אם כי בהיקף ובקצב שונים.⁸⁴ בהתמודד עם

(עורך), ספר השנה ליהודי אמריקה, ו, ניו-יורק תש"ב, עמ' 462-471; שקלארסקי, וועגן אידישע ביכער, עמ' לד-לו. שני הכותבים התבססו על דוחות תקופתיים של הספרייה הציבורית בניו-יורק: שקלארסקי התבסס על נתוני השאלות מן השנים 1919-1923, וגולדברג התבסס על נתונים מן השנים 1905-1940.

83. Nahma Sandrow, *Vagabond Stars: A World History of Yiddish Theater*, Syracuse, NY 1996, pp. 251-293

84. בהתבססו על סקרי קריאה בספריות יהודיות בפולין העצמאית בין שתי המלחמות, הצביע נתן כהן ('ספריות יהודיות וקוראיהן בפולין בין שתי מלחמות עולם', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 163-188) על ירידה בביקוש לספרי יידיש לעומת ספרים בפולנית. תהליך זה החל בראשית בשנות השלושים, וככל שירד גיל הקוראים עלה הביקוש לספרי ילדים בפולנית. מערכת החינוך היהודית בפולין בשנות השלושים התאפיינה במספר קטן למדי של ילדים יהודים הלומדים במוסדות חינוך יהודיים חילוניים שלשונם יידיש (3.8 אחוזים). מציאות זו הביאה לשימוש גובר והולך בלשון הפולנית

קשיים אלה, קשרי המסחר עם ברית־המועצות הביאו מעט רווחה למו"לים האמריקנים. שלא כמו שוק ספרי היידיש בארצות מזרח אירופה האחרות, המו"לות הממשלתית בברית־המועצות לא פעלה ממניעים של רווח והפסד, אלא שאפה לחזק את תדמיתה של ברית־המועצות בעולם. הפצת ספרות פרו־סובייטית ביידיש בארצות־הברית גם נועדה לעורר את אהדתם של יהודי אמריקה כלפי רוסיה הסובייטית. יתר־על־כן, בתי־הספר היהודיים בברית־המועצות בשנות העשרים של המאה ה־20 סבלו ממחסור חמור בספרי לימוד ביידיש בכמה תחומי דעת (למשל מדעים), ובהם המו"לים האמריקנים היו חלוצים. קשרי המסחר שתוארו כאן מאירים את קיומו של מרחב תרבותי משותף, שחלקו המהגרים המזרח־אירופים בארצות־הברית עם ארצות מוצאם. אחדותה של קהילת הקוראים הזאת התקיימה מכוח יוזמתם וחריצותם של מו"לים ומוכרי ספרים, שהפיצו את המילה הכתובה ביידיש ברחבי תבל.

בקרב בני הדור הצעיר תלמידי בתי־הספר, שהיו העתודה הטבעית של לשון היידיש. תמורות לשוניות אלו באו לידי ביטוי בולט במרכז פולין ובגליציה, אך גם באזורי הספר במזרח ובאזורי ביאליסטוק ווילנה, שהיו מעוזי החינוך היהודי החילוני.

נספח: כמות ספרים בידיש תוצרת חוץ לעומת תוצרת אמריקנית
בחנויות ספרים בניו־יורק, 1887–1934

שם	רשימת הספרים - שנה וכמות	סך כל ספרי הידיש	ספרים בידיש - ייבוא במספרים	ספרים בידיש - ייבוא באחוזים	ספרים בידיש תוצרת אמריקה במספרים	ספרים בידיש תוצרת אמריקה באחוזים
אשר למל גרמיינסקי	קטלוג שנת 1887 - 6000 ספרים	399	399	100	-----	-----
יוסף וורבלובסקי ורוזנבאום	קטלוג שנת 1892 - 3345 ספרים	409	401	98	2	8
יהודה קצנלנבויגן	קטלוג שנת 1900 - 416 ספרים	416	368	88.5	11	44
שמעון דרוקרמן	קטלוג שנת 1910 - 1431 ספרים	1399	1033	74	26	366
מקס מייזעל	קטלוג שנת 1923 - 429 ספרים	429	112	26	74	316
מאיר חינסקי	קטלוג שנת 1928 - 420 ספרים	151	92	61	39	59
איטש'ה בידרמן	קטלוג שנת 1931 - 523 ספרים	523	326	62	38	197
פרייהייט	קטלוג שנת 1931 - 367 ספרים	367	288	79	21	79
מנחם מנשל	קטלוג שנת 1934 - 2229 ספרים	175	61	35	65	175